

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ-ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Κοινωνικής και Ιστορικής Ανθρωπολογίας
Ιστορική Κατεύθυνση
Υπεύθυνη: Μ.Σταματογιαννοπούλου

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΗΘΟΓΡΑΦΙΑ:1870-1920
ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

ΕΛΕΝΗ ΒΕΡΒΕΡΗ

Αριθμ. Μητρώου :152/200202

Μυτιλήνη 14/01/2005

Περιεχόμενα

«Αιώνες Παιδικής Ηλικίας»	σελ. 2-4
Η Ιστοριογραφία της Παιδικής Ηλικίας	σελ.5-10
Πηγές	σελ.11-15
Εγκυμοσύνη και Τοκετός	σελ.16-22
Θηλασμός	σελ.23-27
Οικογενειακό Πορτραίτο	σελ.28-36
α. Έμφυλοι Ρόλοι. Σχέσεις Ανάμεσα στους Γονείς και τα Παιδιά	σελ.28-33
β. Τα Αδέρφια, ο παππούς και η γιαγιά: Σχέσεις Ανισότητας, Αλληλεγγύης ή Υποταγής;	σελ.34-36
Τελετουργίες της Βρεφικής Ηλικίας	σελ.37-41
Οικογενειακή Ζωή στην Πόλη και στην Ύπαιθρο	σελ.42-46
Πρακτικές Διακίνησης Παιδιών:	σελ.47-62
α. «Πρόσληψη» Ψυχοπαιδιών και Υιοθεσία	σελ.47-50
β. Μαθητεία και Παιδική Εργασία	σελ.50-55
γ. Οι «Αγυιόπαιδες» και οι Φιλάνθρωποι	σελ.55-59
δ. Η Εγκατάλειψη των Βρεφών	σελ.60-62
Οι «Συμμορίες» του Αλ.Παπαδιαμάντη	σελ.63-65
Βρεφική και Παιδική Θνησιμότητα. Θάνατος Παιδιού.	σελ.66-70
Επίλογος	σελ.71-72
Πηγές	σελ.73-74
Βιβλιογραφία	σελ.75-79

«Αιώνες Παιδικής ηλικίας»

Το παιδί αναγνωρίζεται ως διαφορετικό, με ιδιότητες και γνώρισμα που δεν είναι κοινωνικά ουδέτερα, αλλά κατασκευάζονται, μέσα από συγκεκριμένες πολιτισμικές και κοινωνικές διαδικασίες και συχνά διαμορφώνονται μέσα από σχέσεις εξουσίας και αντίθεσης.¹

Η ιδεολογία της «παιδοκεντρικής» κοινωνίας του 20^{ου} αιώνα, του «αιώνα του παιδιού», δίνει σταδιακά στο παιδί δεσπόζουσα θέση στις πολιτικές και πρακτικές του κρατικού μηχανισμού και της κοινωνίας του «δυτικού κόσμου».²

Στο πλαίσιο του ενδιαφέροντος της σύγχρονης εποχής για το παιδί αναπτύσσεται ένας προβληματισμός, σχετικά με την θέση των παιδιών στις οικογένειες και κατ' επέκταση στις παραδοσιακές κοινωνίες προγενέστερων αιώνων.

Η ιστοριογραφία της παιδικής ηλικίας είναι γεμάτη από αντιθέσεις και διαφορετικού περιεχομένου ερμηνείες. Αφετηρία των συζητήσεων και του προβληματισμού, αποτέλεσαν οι θέσεις του Ph. Aries, για την θέση του παιδιού στην Μεσαιωνική κοινωνία.

Η εικόνα που είχε η μεσαιωνική κοινωνία για τα παιδιά και ακόμα περισσότερο για τους εφήβους ήταν αρκετά «θολή», η « μεσαιωνική κοινωνία των νέων ανδρών» «αδιαφορούσε» για αυτά. Οι γονείς «απέφευγαν» να δεθούν συναισθηματικά με τα παιδιά τους, εφόσον αυτά είχαν μικρές πιθανότητες να επιβιώσουν.³

Κατά της θέσης αυτής του P.Aries, έχουν προβληθεί κατά καιρούς πειστικά επιχειρήματα από μεσαιωνολόγους και άλλους ιστορικούς. Η διαχρονική όμως συνεισφορά του P.Aries, στην Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας, έγκειται στο ότι πρώτος αυτός, όρισε «πολιτισμικά» την παιδική ηλικία. Οι ηλικίες της ζωής δεν αντιστοιχούν μόνο σε βιολογικά στάδια αλλά και σε κοινωνικά λειτουργήματα.⁴

Η παιδική ηλικία δεν υπάρχει, ως άχρονη και φυσική κατηγορία και επομένως θα πρέπει κάθε φορά να εξεταστεί και να μελετηθεί στο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται κάθε φορά.⁵

¹ Δ.Μακρυνιώτη (επιμ.κειμένων,)Παιδική ηλικία, , Αθήνα-2001, νήσος ,σελ.11-13

² James, Prout, A New Paradigm for the Sociology of Childhood: Provenance, Promise and Problems στο Constructing and reconstructing Childhood, James, Prout(eds), Contemporary Issues in the Sociological study of Childhood, London-Washington, 1999, σελ.7-33 σελ.1

³ P..Aries, Αιώνες Παιδικής Ηλικίας,μτφρ. Γ.Αναστασοπούλου, Αθήνα-1990, Γλάρος.

⁴ P.Aries, οπ.παρ. , σελ. 16,56,67,76

⁵ Δ.Μακρυνιώτη, οπ.παρ.,σελ.29

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Η παιδική ηλικία στο Μεσαίωνα εγγράφεται στην χριστιανική κοσμοαντίληψη της εποχής.⁶ Το παιδί είναι ταυτόχρονα σύμβολο αθωότητας και αγνότητας αλλά και του προπατορικού αμαρτήματος.⁷ Η Μεσαιωνική κοινωνία, θεμελιώνει την πίστη της στην διαρκή πάλη ανάμεσα στο Καλό και το Κακό και στην προσδοκία του θριάμβου του πρώτου επί του δεύτερου.⁸

Η διττή υπόσταση του παιδιού θεμελιώνεται στην βάση της παραπάνω αντινομίας. Η σύγκριση των μεσαιωνικών πρακτικών της παιδικής ηλικίας, με τις αντίστοιχες των νεότερων χρόνων, οδήγησε στο συμπέρασμα, ότι η περίοδος πριν το 19^ο αιώνα (ή τα τέλη του 18^{ου} αιώνα), δεν ήταν ούτε η εποχή των παιδιών, ούτε των εφήβων, ούτε των γέροντων, αλλά μια εποχή των νέων ανδρών.⁹

Η μετάδοση των αξιών και των γνώσεων, αλλά και η κοινωνικοποίηση των παιδιών γινόταν αρκετά νωρίς. Το παιδί μοιράζονταν με τους ενηλίκους τις ίδιες δουλειές και «έπαιζε» τα παιχνίδια τους. Τα παιδιά, αποχωρούσαν σχετικά νωρίς από την οικογενειακή εστία για να μαθητεύσουν ή να γίνουν υπηρέτες.

Ο Agies, ερμηνεύει αυτή την διαδεδομένη πρακτική, ως ενδεικτικό του ότι η συμβολή των παιδιών στο κοινό έργο και στην ευημερία της οικογένειας «μετρούσε» περισσότερο, από ότι τα ίδια. Η οικογένεια ήταν περισσότερο ηθική και κοινωνική πραγματικότητα, παρά συναισθηματική.

Οι γονείς δεν δένονταν συναισθηματικά με τα παιδιά τους, παρότι εκδήλωναν, έστω και επιφανειακά, την στοργή τους ,με «το κανάκεμα», όταν αυτά ήταν ακόμα μικρά. Ο Agies, αντιπαραβάλλει την σχέση γονέα και παιδιού στο Μεσαίωνα με την αντίστοιχη στους Πρώιμους Νεότερους Χρόνους και παρατηρεί ότι, από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, συντελέστηκε μια σημαντική αλλαγή και «η οικογένεια έγινε τόπος αναγκαίας στοργής, ανάμεσα στους συζύγους καθώς και ανάμεσα σε γονείς και παιδιά.»¹⁰

Η S.Shahar υποστηρίζει, ότι η παιδική ηλικία διακρίνονταν, ως ξεχωριστό στάδιο της ζωής του ανθρώπου, με τη δική του ποιότητα και χαρακτηριστικά.

⁶ Όπως π.χ. αντικατοπτρίζεται στη διαφορετική αντίληψη για τον χρόνο. Βλ. Η.Kamen, Πρώιμη Νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία, μεταφρ. Ελ. Καλογιάννη, Αθήνα-2002, Μεταίχμιο και E.Thompson Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός, μτφρ.Β.Τομάνας, Αθήνα-1984, Αθήν,σελ.10..

⁷ S.Shahar, Childhood in the Middle Ages, London-1992,σελ.14-18

⁸ J.LeGoff, Ο Πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης, Βάνιας, Θεσ/νίκη,2993,σελ.223-224

⁹ P.Agies, οπ.παρ.σελ.67.

¹⁰ P.Agies, οπ.παρ.,σελ.16,18,303

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Μελετώντας πηγές της εποχής, καταλήγει ότι δεν υπάρχει ισχυρή απόδειξη ότι ο θάνατος του παιδιού δεν είχε συναισθηματικό αντίκτυπο στους γονείς.

Ο Μεσαιωνικός άνθρωπος δεν απασχολούσε το μυαλό του με παράγοντες όπως τα ατυχήματα και οι ασθένειες, που μπορούσαν να προκαλέσουν τον θάνατο του παιδιού τους.¹¹ Πίστευαν στη Θεία Πρόνοια, και συχνά επικαλούνταν τους αγίους, για να σώσουν ή να θεραπεύσουν τα παιδιά τους.

Η Shahar όμως παρατηρεί ότι η ανατροφή, οι διάφορες πρακτικές, και εκπαιδευτικές μέθοδοι, όπως της μαθητείας, και οι σχέσεις γονέα με το παιδί του, καθορίζονται όχι μόνο από βιολογικούς νόμους, αλλά επίσης «κατασκευάζονται» πολιτισμικά, ανάλογα με το ιστορικό πλαίσιο.¹²

Οι περισσότεροι άνθρωποι υποθέτουν ότι οι ιδέες τους και πρακτικές τους για τα παιδιά και την παιδική ηλικία είναι φυσικές, και εκπλήσσονται όταν ανακαλύπτουν ότι σε άλλες κοινωνίες είναι διαφορετικές. Ο Agies έβλεπε την παιδική ηλικία μέσα από το «φακό» της εποχής του, όπου το παιδί βρίσκεται στο επίκεντρο. Όμως εκείνος πρώτος έθιξε τα κυριότερα ζητήματα που απασχόλησαν μετέπειτα, τους ιστορικούς της παιδικής ηλικίας.¹³

¹¹ S.Shahar,οπ.παρ.,σελ.143

¹² S.Shahar,οπ.παρ.,σελ.1,20,143-144

¹³ C. Heywood, A History of Childhood: Children & Childhood in the West From Medieval to Modern Times, Cambridge-2001, Polity Press,σελ.12,15

Η Ιστοριογραφία της Παιδικής Ηλικίας

Η ιστοριογραφία της παιδικής ηλικίας είναι πλούσια και καλύπτει μεγάλες ιστορικές περιόδους, από την αρχαιότητα μέχρι τον 20^ο αιώνα. Έχουν διατυπωθεί πολλές διαφορετικές απόψεις, βασισμένες σε διαφορετικές ερμηνείες, και στην αξιοποίηση ποικίλων πηγών. Η ιστορία της παιδικής ηλικίας στην Αρχαιότητα, εξετάζεται κυρίως σε δύο ευρύτερους πολιτισμικούς κύκλους, τον ελληνικό και τον ρωμαϊκό. Πρακτικές, όπως της βρεφοκτονίας, της πώλησης και εγκατάλειψης παιδιών, θεωρούνται από μερικούς ιστορικούς ενδεικτικές ως προς τις συμπεριφορές απέναντι στα παιδιά στην αρχαιότητα και κληροδοτούνται στους επόμενους αιώνες.¹⁴

Η αρχαιότητα αποτελεί σημείο εκκίνησης για την εξελικτική θεωρία του L.DeMausse.¹⁵

Οι Ρωμαίοι διαδέχονται τους Έλληνες στο ιστορικό προσκήνιο και εκδηλώνονται με ένα θετικότερο τρόπο έναντι των παιδιών. Η προοδευτικά καλύτερη συμπεριφορά των ενήλικων απέναντι στα παιδιά, θεμελιώνεται στις θεωρίες που επιχειρούν να ερμηνεύσουν με εξελικτικό τρόπο, τις διαφορετικές στάσεις και πρακτικές των γονέων της κάθε ιστορικής περιόδου.

Ο DeMausse υποστηρίζει ότι η ιστορία της παιδικής ηλικίας είναι ένας εφιάλτης «από τον οποίο μόλις ξυπνήσαμε», όσο πιο πίσω πάει κανείς στην ιστορία, τόσο πιο χαμηλό είναι το επίπεδο φροντίδας των παιδιών και τόσο πιο πιθανό φαίνεται ότι τα παιδιά δολοφονούνταν, εγκαταλείπονταν, ξυλοκοπούνταν, τρομοκρατούνταν και κακοποιούνταν σεξουαλικά.¹⁶ Η θεωρία του επιχειρεί να σχηματοποιήσει και να εξηγήσει την πορεία της ανθρώπινης ιστορίας, εξετάζοντας τις αλληλεπιδράσεις στη σχέση γονέα παιδιού, βασισμένη στις αρχές της ψυχοϊστορίας.¹⁷

Ο Lyman εξετάζοντας την περίοδο από το 200 μέχρι το 800 μ.Χ., παρατηρεί ότι ιδιαίτερα από τον 4^ο μ.Χ. αιώνα και μετά οι επίσημες και κρατικές αντιλήψεις σχετικά με την μεταχείριση των παιδιών μοιάζουν πιο ευγενικές. Ο χριστιανισμός και οι εισβολές των βαρβάρων στον ευρωπαϊκό χώρο, έφεραν τον θρίαμβο πάνω στις «χειρότερες μορφές εκμετάλλευσης των παιδιών κατά την αρχαιότητα».¹⁸

¹⁴ H. Cunningham, οπ.παρ.,1995,σελ.19-27. Αναφορικά με την ρωμαϊκή κληρονομία αναφέρει ότι μερικές νομικές δομές της αρχαιότητας, όπως της εξουσίας του πατέρα (patria potestas) των Ρωμαίων ισχύουν διαχρονικά από το Μεσαίωνα μέχρι τους πρώιμους νεότερους χρόνους.σελ.24

¹⁵ L. DeMausse, Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας, (μτφ.Δ.Κωστελένο), επιμ.του ίδιου, 1999-Αθήνα, Θυμάρι (1974).

¹⁶ L.DeMausse,οπ.παρ.,σελ.15

¹⁷ H.Cunningham, οπ.παρ.,σελ.8

¹⁸ R.Lyman, Βαρβαρισμός και Θρησκεία, στο DeMausse ,επιμ, όπ.παρ,σελ. 107-142,συγκ.σελ.108-110

Ο Agies, συνδέει την ιστορία της παιδικής ηλικίας με αυτή της οικογένειας. επηρεάζοντας σε μεγάλο βαθμό, μια γενιά ιστορικών που προσέγγισαν την παιδική ηλικία, μέσα από την ιστορία της οικογένειας. Η συναισθηματική προσέγγιση της οικογένειας, φώτιζε πλευρές της οικογενειακής ζωής, αφού αναφέρονταν στις σχέσεις μεταξύ των μελών της, σε αντίθεση με την δημογραφική προσέγγιση που αξιοποιώντας το απογραφικό υλικό, προέβαινε στην κατάρτιση γενικών τυπολογικών συσχετισμών.¹⁹

Ο L. Stone μελετώντας κυρίως τις μεσοαστικές, ανώτερες αστικές και αριστοκρατικές οικογένειες στην Αγγλία από το 1500 έως το 1880, συμπεραίνει ότι οι γονείς από τον 18^ο αιώνα και μετά αρχίζουν, σταδιακά ολοένα και περισσότερο, να εκφράζουν «ελεύθερα» την τρυφερότητα τους προς τα παιδιά τους.²⁰

Η αλλαγή είναι αποτέλεσμα του θριάμβου του ατομικού συμφέροντος έναντι αυτού του γένους.²¹ Ο συμπατριώτης του, όμως Shorter, ενώ συνδέει και αυτός τις αλλαγές στο εσωτερικό της οικογένειας με τον ατομοκεντρισμό, θεωρεί ότι σε αυτόν αντανακλάται η αντικατάσταση της παραδοσιακής ηθικής οικονομίας από τον καπιταλισμό και τις ανάγκες της αγοράς.²² Επιπλέον υποστηρίζει ότι η καλή μητρότητα είναι μια ανακάλυψη της σύγχρονης εποχής. Η «επανάσταση του συναισθήματος» για τους περισσότερους ανθρώπους ξεκίνησε γύρω στην δεκαετία του 1860 και ολοκληρώθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.²³

Τα σημεία διαφωνίας ανάμεσα στους Shorter και Stone, ήταν στην εκτίμηση και ερμηνεία της μεταβολής, την χρονική της τοποθέτηση και τον τρόπο που συσχετιζόνταν αυτή με την κοινωνική τάξη.²⁴

Ο Kertzer, στο έργο του, «*Sacrificed for Honour*» (1993), υποστηρίζει ότι οι φτωχοί γονείς του 19^{ου} αιώνα, εγκατέλειπαν τα παιδιά τους, λόγω της αδυναμίας τους να τα συντηρήσουν. Η εγκατάλειψη του βρέφους σε αυτή την περίπτωση,

¹⁹ M. Anderson, *Approaches to the history of the Western family :1500-1914*, The Economic History Society, 1980-Printed in Hong Kong, σελ.15, 27-37

²⁰ L.Stone, *The Family, Sex & Marriage in England :1500-1880*, London-1977, Penguin Press,σελ,180. Σχετικά με αυτό ο Cunningham παρατηρεί: «Ο Agies είχε ορίσει ως περίοδο μεταστροφής της παραδοσιακού τύπου οικογένειας σε αυτή του σύγχρονου τύπου, τον 17^ο και 18^ο αιώνα, ο Stone εφαρμόζοντας μια εξελικτική τυπολογία διακρίνει τρεις διαδοχικές περιόδους στην διαδικασία συγκρότησης της σύγχρονης «πυρηνικής» οικογένειας.», οπ.παρ., σελ.11

²¹ L.Stone, οπ.παρ.,σελ.182-184

²² M. Anderson, οπ.παρ.,σελ.61 :Ο Shorter έδωσε έμφαση στις μάζες και θεώρησε ότι η μεταβολή επήλθε αργότερα από ότι πίστευε ο Stone, ανάμεσα στον 18^ο με 19^ο αιώνα., H.Cunningham, οπ.παρ, σελ.10

²³ H.Cunningham, οπ.παρ.σελ.10

²⁴ H.Cunningham, οπ.παρ.,σελ.13

εξυπηρετούσε βραχυπρόθεσμους οικονομικούς συλλογισμούς.²⁵ Η πράξη της εγκατάλειψης των εξώγαμων διαμορφώνονταν από την ηθική στάση κάθε κοινωνίας.²⁶ Εμπλέκει και αυτός το ζήτημα της σχέσης γονέων και παιδιών με το συναίσθημα, προάγοντας τον παράγοντα της ηθικής έναντι των οικονομικών και υλικών συνθηκών διαβίωσης.

Με την δημοσίευση του έργου της L.Pollock, «*Forgotten Children : Parent-Child relations from 1500 to 1900*», (1983), η ιστοριογραφία της παιδικής ηλικίας, άλλαξε κατευθύνσεις.²⁷ Μέχρι τότε όμως, ήταν ήδη φανερό, ότι οι μεσαιωνολόγοι απέρριπταν την θέση του Aries, «ότι η παιδική ηλικία δεν υπήρξε», ενώ κάποιοι άγγλοι ιστορικοί διαφωνούσαν με τον χαρακτήρα, που ο Stone απέδωσε στις σχέσεις γονέα-παιδιού κατά τον 17^ο αιώνα. Οι εργασίες που δημοσιεύτηκαν την δεκαετία του 1970 αμφισβητούνταν και στον τρόπο που προσεγγίζαν τις πηγές.²⁸

Η Pollock παρατηρεί, ότι οι πηγές που χρησιμοποιούσαν μέχρι τότε οι ιστορικοί της παιδικής ηλικίας, ήταν δευτερεύουσες, έμμεσες. Εν αντιθέσει οι άμεσες πηγές, όπως τα απομνημονεύματα, τα ημερολόγια και οι ιδιωτικές επιστολές, αξιοποιούνταν κυρίως, ως συμπληρωματικές πηγές.²⁹ Με αυτό τον τρόπο οι ιστορικοί, «επέλεξαν» να μην διεisdύσουν στις «πραγματικότητες» της παιδικής ηλικίας, έτσι μέχρι τότε, λίγα ήταν γνωστά για τον τρόπο ζωής των παιδιών.³⁰

Σήμερα οι ιστορικοί, κοινωνιολόγοι, ανθρωπολόγοι, δέχονται, ότι υπήρχαν και υπάρχουν, πολλές διαφορετικές παιδικές ηλικίες και όχι μόνο μία, προϊόν της ντετερμινιστικής, δυτικής αντίληψης για το παιδί, ως πλάσμα «βιολογικά» απόλυτα προσδιορισμένο, με σωματικά, ψυχικά, και πνευματικά χαρακτηριστικά.³¹

Τα παιδιά αναγνωρίζονται ως οντότητες, με την «δική τους φωνή» στην ιστορία. Η παιδική ηλικία, οι κοινωνικές σχέσεις, και «οι πολιτισμοί» των παιδιών, πρέπει να μελετηθούν αυτόνομα και όχι στην σχέση τους με την κοινωνία των

²⁵ D.Kertzer, *Sacrificed for Honour: Infant Abandonment & the Politics of Reproductive Control*. Boston-1993, Beacon Press., σελ.178

²⁶ Έτσι οι Προτεστάντες φρόντιζαν τα εξώγαμα βρέφη, αναλαμβάνοντας την ευθύνη των πράξεών τους εφόσον η ατομική ευθύνη βρίσκεται ψηλά στην ιεράρχηση των αξιών τους ενώ τα Καθολικά βρεφοκομεία γέμιζαν με μωρά, εφόσον οι Καθολικοί, έδιναν μεγάλη σημασία στην μετάνοια και συγχώρεση και θεωρούσαν την ανύπανδρη γυναίκα ακατάλληλη για την ανατροφή του παιδιού της, D.Kertzer, *οπ.παρ.*,Beacon Press., σελ.178

²⁷ L. H. Pollock, *Forgotten Children : Parent-Child relations from 1500 to 1900*, Cambridge-1983.

²⁸ H.Cunningham, *οπ.παρ.*,σελ.13

²⁹ Η Pollock κατονομάζει ως έμμεσες πηγές τις ιατρικές πραγματείες, τα θρησκευτικά κηρύγματα και τις απόψεις σύγχρονων ειδικών, τις περιηγήσεις, και τη λογοτεχνία, τη ζωγραφική, τις εφημερίδες, τις βιογραφίες και την επίσημη νομοθεσία L. H. Pollock, *οπ.παρ.*,σελ.22-23

³⁰ L. H. Pollock, *οπ.παρ.*,σελ.264

³¹ Μ. Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο : Παιδιά & Παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα-2003, ΙΑΕΝ, σελ.16

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

ενηλίκων. Τα παιδιά συμμετέχουν ενεργά στην «κατασκευή» των δικών τους κοινωνικών ζώων καθώς και αυτών των γύρω τους³². Δεν μπορεί πλέον να αξιολογούνται απλώς, σαν παθητικά υποκείμενα της κοινωνικής δράσης.³³

Η ιστορία της παιδικής ηλικίας, ως ιδέα, διαφοροποιείται, από την ιστορία των παιδιών.³⁴ Συχνά αναφέρεται, ότι είναι ορθότερο να προτιμάται ο όρος ιστορία των παιδιών, παρά ιστορία της παιδικής ηλικίας, καθώς η ιστορία της παιδικής ηλικίας, αποτελεί «ιδεολογική» κατασκευή.³⁵

Είτε αποδοθεί σε μια ιστορική μελέτη, ο ένας ή ο άλλος χαρακτηρισμός, αυτό που ενδιαφέρει περισσότερο τους ιστορικούς, είναι η αυτόνομη εξέταση της παιδικής ηλικίας και του παιδιού. Το παιδί εξετάζεται σε πολλαπλά επίπεδα δράσης και αντιλήψεων, μπορεί να είναι ταυτόχρονα μαθητής(-τρια), μέλος μιας οικογένειας (με την ευρύτερη και στενότερη έννοια του όρου), η εργαζόμενη(-η).

Οι προβληματισμοί και τα ζητήματα της ιστορίας της παιδικής ηλικίας, που ήδη έχουν θιγεί, εντοπίζονται και στις μελέτες, που αφορούν την ιστοριογραφία της παιδικής ηλικίας στην Ελλάδα.

Οι πρώτες αναφορές στην παιδική ηλικία γίνονται σε εθνογραφικές μελέτες.³⁶ Οι σημαντικές, όμως αυτές μελέτες, επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στις κοινωνίες των ενηλίκων, μολονότι, εξετάζουν κοινωνίες με αριθμητικά σημαντικό παιδικό πληθυσμό, ενώ στο σύνολό τους χρησιμοποιούν ελάχιστα την παιδική ηλικία, ως αναλυτική κατηγορία.³⁷

Λίγο αργότερα δημοσιεύονται μελέτες που εξετάζουν σύγχρονες και παλαιότερες τοπικές διαφοροποιήσεις στην ελληνική κοινωνία, ως προς τη δομή, και το πολιτισμικό περιεχόμενο της συγγένειας και της οικογένειας. Τα παιδιά

³² Σύμφωνα με την ιστορικό της οικογένειας, T.Hareven το παιδί, όπως και κάθε μέλος της οικογένειας έχει ένα συγκεκριμένο ρόλο σε αυτή και μπορεί να επιφέρει μεταβολές και καινοτομίες στο εσωτερικό της, όπως την «εγγραματοσύνη», νέες αντιλήψεις και συμπεριφορές που έμαθε στο σχολείο ή ακόμα και νέες εργασιακές συνήθειες, T. Hareven, Families, History and Social Change, Life-course and Cross-cultural Perspectives, Colorado-2000, Westview Press Publications, σελ. 14

³³ James, Prout, οπ.παρ. σελ.4

³⁴ H.Cunningham, οπ.παρ.,σελ.15

³⁵ Μ. Παπαθανασίου, οπ.παρ.,σελ.16

³⁶ Π.χ. στο έργο του J.K.Campbell, Honour, Family, and Patronage: A study of institutions and moral values in a Greek mountain community, 1964, Οξφόρδη, Clarendon Press. Το ειδικό βάρος που έχει η μονογραφία του Campbell, στις ανθρωπιστικές σπουδές της Μεσογείου, κατέστησε την Ελλάδα παραδειγματική περίπτωση, ιδιότητα που διατηρείται και σε μια επόμενη φάση συζητήσεων για το κοινωνικό φύλο. Και η αλήθεια είναι ότι κατά τις δεκαετίες του '70 και '80 η εθνογραφική μελέτη της Ελλάδας έξω από το πεδίο της μεσογειακής ανθρωπολογίας, ισοδυναμεί με ένταξη της σε ένα μικρής σημασίας περιθώριο, Ε.Παπαταξιάρχης, Εισαγωγή από ελλ. Έκδ., Hertzfeld, Η Ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη. Κριτική Εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης,(μτφ. Ρ.Καστρινάκη), Αλεξάνδρεια 1998 (1987), σελ.χι.-xxviii, συγκ.σελ.xxii και xxiii

³⁷ Μ. Παπαθανασίου, οπ.παρ ,σελ.20

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

μελετούνται ως μονάδες συγκρότησης της οικιακής ομάδας, καθώς και σε σχέση με τις στρατηγικές μεταβίβασης της περιουσίας, και των πρακτικών ονοματοθεσίας.³⁸

Οι ιστορικοί της παιδικής ηλικίας αυτονομούνται από το πλαίσιο της ιστορίας της οικογένειας, σχετικά πρόσφατα. Λίγες όμως είναι οι ιστορικές εργασίες για την καθημερινή ζωή και βιώματα των παιδιών, βάσει των οποίων μπορούμε να αποτιμήσουμε τη θέση και το ρόλο απόψεων και αποφάσεων, στην κοινωνική πρακτική.³⁹

Με την καθημερινή ζωή των παιδιών στον ελληνικό χώρο, έχει ασχοληθεί τόσο η παραδοσιακή όσο και η σύγχρονη/«Κοινωνική» Λαογραφία.⁴⁰ Η λαογραφική – εθνογραφική-ανθρωπολογική έρευνα γύρω από την καθημερινή ζωή και την κοινωνικοποίηση του παιδιού συμπυκνώνονται στο έργο του Αυδίκου και στο ένατο τεύχος του περιοδικού Εθνογραφία για το παιχνίδι.⁴¹

Στην θεματογραφία της ιστορίας της παιδικής ηλικίας στην Ελλάδα, αναφέρονται επίσης οι ενότητες, της παιδικής εργασίας, της μαθητείας, της σχολικής ζωής και εκπαίδευσης, του κοινωνικού φύλου, της διακίνησης παιδιών και τέλος των αναπαραστάσεων των παιδιών στην τέχνη και την λογοτεχνία, ή βασίζονται σε προφορικές μαρτυρίες.⁴² Η πλειοψηφία των παραπάνω ιστορικών μελετών,

³⁸ Αντίστοιχα αναφέρονται ως ενδεικτικές: **B.Vernier**, Η Κοινωνική Γέννηση των Συναισθημάτων: Πρωτότοκοι και υστερότοκοι στην Κάρπαθο, μτφρ. Ε.Τσελέντη, Αθήνα 2001,(1991), Αλεξάνδρεια.

Ε. Καλουρτζή, Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών: Το παράδειγμα της Νάξου τον 17ο αιώνα, Αθήνα-2001, Ελληνικά Γράμματα. **P.Cassia & C.Bada**, The Making of the modern Greek family : Marriage 7 exchange in 19th century Athens, Cambridge-2002 :Cambridge Studies in Social & Cultural Anthropology, CUP. **Ε.Αλεξιάκης**, Τα παιδιά της Σιωπής, Οικογένεια, Συγγένεια και Γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ Αττικής-Λαυρεωτικής, Αθήνα-1996, Παρουσία.

³⁹ Μ. Παπαθανασίου, οπ.παρ.,σελ.21

⁴⁰ Η Κοινωνική λαογραφία αξιοποιώντας τον πλούτο της παραδοσιακής λαογραφίας, προσεγγίζει στις μεθόδους και τον προβληματισμό της, την Κοινωνική Ανθρωπολογία και σε μικρότερο βαθμό την ιστορία. Μ. Παπαθανασίου, οπ.παρ., σελ.19

⁴¹ Ε. Αυδίκος, Το παιδιά στην παραδοσιακή & τη σύγχρονη κοινωνία, Αθήνα-1996, Ελληνικά Γράμματα και.Εθνογραφία τ.9, που αναφέρεται γενικά στο παιχνίδι, αλλά όχι αποκλειστικά για τον ελληνικό χώρο. Μ. Παπαθανασίου, οπ.παρ.,σελ.24

⁴² Αναφέρονται ενδεικτικά αντιστοίχως: **Εργασία και μαθητεία: Μ. Ρηγίνος**, Μορφές Παιδικής Εργασίας στην Βιομηχανία και Βιοτεχνία :1870-1940, Αθήνα-1995, ΙΑΕΝ **Β.Θεοδώρου**, Πειθαρχία & Εργασία : Ορφανοτροφείο, στο β' μισό του 19ου αιώνα, περ.ΜΝΗΜΩΝ,τ.21, 1991, σελ. 55-84. **Παπαγεωργίου**, Η Μαθητεία στα επαγγέλματα : 16ος -20ος αιώνας, Αθήνα-1986, ΙΑΕΝ. **Χρ. Κωσταντινόπουλος**, Η μαθητεία στις Κομπανιές των χτιστών της Πελονήσου. Αθήνα-1987, ΙΑΕΝ **Εκπαίδευση :Σιδ.-Ζιόγου Καραστεργίου**, Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα :1830-1893, Αθήνα-1986, ΙΑΕΝ Δ. Μακρυνιώτης, Η παιδική ηλικία στα Αναγνωστικά βιβλία : 1834-1912,Αθήνα - 1986,Δωδώνη. **Κοινωνικό φύλο:Α. Μπακαλάκη & Ελ.Ελεγκίμιου** Η εκπαίδευση εις τα του οίκου & τα γυναικεία καθήκοντα : Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, Αθήνα-1987, ΙΑΕΝ. **Διακίνηση παιδιών: Αμπατζόγλου** (επιμ.)Αλλάζοντας Χέρια, Διεπιστημονική Προσέγγιση της Διακίνησης και Τοποθέτησης Παιδιών, Θεσ/νική-2002, University Studio Press **Παιχνίδι:Κ.Γκουγκούλη & Αφρ Κούρια**. Παιδί και Παιχνίδι στην νεοελληνική κοινωνία (19ος και 20ος) ., Αθήνα-, Καστανιώτης. **Τέχνη: Αφρ. Κούρια**, Το παιδί στην Νεοελληνική τέχνη : 1833-1922, Εικόνες-αντιλήψεις, Αθήνα-1985, Δωδώνη. **Λογοτεχνία:Β. Πάτσιου**,

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

αναφέρονται στο 19^ο και 20^ο αιώνα και θέτουν μια ποικιλία ζητημάτων, που αφορούν, το ειδικότερο αντικείμενο της μελέτης τους και το γενικότερο προβληματισμό τους για τις κατευθύνσεις και προοπτικές της ιστορίας της παιδικής ηλικίας στην Ελλάδα.

Ιδιαίτερη σημασία, αναφορικά με αυτή τη μελέτη, έχουν οι μονογραφίες για την παιδική ηλικία στην ελληνική λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα και 20^{ου} αιώνα. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν, «*Τα πρόσωπα του παιδιού στην πεζογραφία 1880-1930*» (1991), της Β. Πάτσιου και το, «*Αρρώστιες και θάνατος παιδιών στην Νεοελληνική λογοτεχνία :1821-1922*» (1987), του Γ. Ρηγάτου. Οι δύο μελέτες, διαφέρουν ως προς τον τρόπο που «μεταχειρίζονται» και αναλύουν τα κείμενα. Έτσι ο Ρηγάτος, προσπαθεί μέχρι ενός σημείου να επιτύχει την «σύνθεση», ανάμεσα στα εκτενή αποσπάσματα, που παραθέτει, τόσο μεταξύ τους, όσο και με τις πηγές του. Η Πάτσιου, προσεγγίζει με τρόπο επιφανειακό το θέμα, φτάνοντας έτσι να συγγράψει μια «επιτομή» των αναφορών στο παιδί και την παιδική ηλικία, όπως απαντούνται στους συγγραφείς της εποχής.

Τα πρόσωπα του παιδιού στην πεζογραφία 1880-1930, Αθήνα-1991, Δωδώνη **Γ. Ρηγάτος**, Αρρώστιες και θάνατος παιδιών στην Νεοελληνική λογοτεχνία :1821-1922, Αθήνα-1987, Δωδώνη. **Προφορικές μαρτυρίες: Μ. Παπαθανασίου**, Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο : Παιδιά & Παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, Αθήνα-2003, ΙΑΕΝ.

Πηγές

Στην εργασία αυτή επιχειρείται η αποτύπωση εικόνων της παιδικής ηλικίας στην ελληνική ηθογραφία, από το 1870 έως το 1920. Τα ηθογραφικά πεζογραφήματα διηγήματα και μυθιστορήματα, αποτελούν βασικές πηγές αυτής της μελέτης, και συνεπώς ανταποκρίνονται στις προκαθορισμένες παραμέτρους και επιδιώξεις της.

Η ηθογραφία ορίζεται ως λεπτομερής αναπαράσταση μιας μικρής, λίγο έως πολύ, σύγχρονης παραδοσιακής κοινότητας στο φυσικό της περιβάλλον.⁴³ Σε σχέση με την ιστορική προσέγγιση της ηθογραφίας, αποκτούν σημασία, οι έννοιες της αναπαράστασης, της συγχρονίας και της παράδοσης. Οι συγγραφείς επιχειρούν να περιγράψουν αυτό που βλέπουν.

Τα έργα της ηθογραφίας, εκπροσωπούνται από μια γενιά συγγραφέων, με συγκεκριμένους στόχους, επιδιώξεις και προσδοκίες. Καθένας από αυτούς, έχει συμπεριλάβει στο έργο του, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, επεισόδια και στιγμιότυπα της παιδικής ηλικίας.⁴⁴

Κατά την διαδικασία προεπιλογής των συγγραφέων δεν λήφθηκαν υπόψη, αξιολογικές κρίσεις του τρόπου γραφής τους, από συγχρόνους τους ή μεταγενέστερους κριτικούς.⁴⁵

⁴³ R.Beaton, *οπ.παρ.*,σελ.107

⁴⁴ Η ελληνική Ηθογραφία διαιρείται σε τρεις φάσεις. Η πρώτη ξεκινά το 1880 και αποκαλείται, «Φωτογραφική Σχολή». Οι συγγραφείς αντλούν την θεματολογία τους από την Ελληνική ύπαιθρο, υπό την επίδραση της Λαογραφίας. Οι ήρωες είναι συνήθως λαϊκές, αγνές μορφές, τέτοιες μορφές συναντάμε σε έργα των Χρηστοβασίλη, Εφταλιώτη, Δροσίνη κυρίως αλλά και στους Παπαδιαμάντη, Καρκαβίτσα.

Η δεύτερη εντάσσεται σε αυτό που αποκαλούμε αστική πεζογραφία, διήγημα ή μυθιστόρημα και εκτείνεται από την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}. Η Αθήνα αποτελεί τον θεματικό πυρήνα αυτών των διηγημάτων. Οι ήρωες του «Αθηναϊκού διηγήματος», προέρχονται από τα κατώτερα λαϊκά στρώματα, εκπροσωπούν τις αντίρροπες τάσεις που επικρατούσαν εκείνη την εποχή στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας. Εκπρόσωποι αυτής της φάσης είναι κυρίως οι Ξενοπούλος, Χρηστομάνος, Κονδυλάκης, Λυκούδης, Μητσάκης, ενώ λίγα αστικά διηγήματα γράφει και ο Παπαδιαμάντης.

Η τρίτη φάση ξεκινά στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, υπό την επίδραση κυρίως της ρωσικής σχολής και του σοσιαλισμού. Στους συγγραφείς υπάρχει έντονος κοινωνικός προβληματισμός για τις συνθήκες διαβίωσης των φτωχότερων και ασθενέστερων λαϊκών τάξεων. Αναφέρονται στην πόλη και στην ύπαιθρο, έχοντας σαν κεντρικούς ήρωες, απλούς ανθρώπους του μόχθου, τους εργάτες και αγρότες. Σε αυτό το ρεύμα εντάσσονται οι Θεοτόκης, Παρορίτης, Βλ. .R.Beaton, Εισαγωγή στην Νεότερη ελληνική λογοτεχνία Αθήνα-1996, Νεφέλη-(Θεωρία-κριτική). και Vitti Mario, Ιδεολογική Λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας, Δ' εκδ. Κέδρος, Αθήνα -1991,(Α' εκδ.1974, εκδόσεις ΚΕΙΜΕΝΑ).

⁴⁵ Π.χ. Η αρνητική κριτική του Δημαρά στο σύνολο του έργου του Παπαδιαμάντη, έγινε μέσα από μια συγκεκριμένη οπτική του κριτικού, και πιθανόν να προϋποθέτει κάποιον αρνητικά για αυτά που γράφει ο Παπαδιαμάντης. Βλ. Δημαράς Κώστας, Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας, Αθήνα-Ε' 1973(Α' 1949). Η κριτική του μπορεί να φανεί χρήσιμη κατά την ανάλυση της ιδεολογίας του συγγραφέα που επηρέασε τον τρόπο που έβλεπε τα πράγματα, ανάμεσα τους και την παιδική ηλικία.

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Οι επιλεγμένοι συγγραφείς είναι αντιπροσωπευτικοί των κατά καιρούς τάσεων της ηθογραφίας. Στα επιλεγμένα αποσπάσματα αναπαράγονται, μέσω της αφήγησης, διαφορετικές «πλευρές» της παιδικής ηλικίας, όπως της οικογενειακής ζωής, στην Αθήνα και την ελληνική επαρχία, αγοριών και κοριτσιών, διαφορετικής ταξικής προέλευσης.

Τα παιδιά πρωτοεμφανίζονται στην σύγχρονη δυτική λογοτεχνία μόλις τον 19^ο αιώνα.⁴⁶ Στην Ελλάδα το παιδί κάνει την εμφάνιση του στην ηθογραφία, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.

Οι αφηγηματικές αναπαραστάσεις της πραγματικότητας, δεν είναι μόνο προϊόντα της, δεν την μιμούνται αλλά δρουν επάνω της, και παράγουν δομές και στρατηγικές.⁴⁷ Άρα δεν ισχύει το δίλημμα: ιστορική ή αφηγηματική πραγματικότητα. Σύμφωνα με τον Γαγανάκη, στον «Πόλεμο των Λέξεων», ο προπαγανδιστικός λόγος των Γάλλων Προτεσταντών και Καθολικών τον 16^ο αιώνα, συγκροτούσε πραγματικότητες, παρακινούσε οργανωμένες μειοψηφίες και πλατείες πλειοψηφίες στην ανάληψη δράσης, δρομολογούσε καταστάσεις και απέτρεπε εξελίξεις.⁴⁸

Τα προπαγανδιστικά κείμενα διαφέρουν από τα λογοτεχνικά. Αλλά συχνά οι ηθογράφοι/ συγγραφείς αναπαράγουν στο έργο τους «πραγματικότητες», που γίνονται αποδεκτές ως τέτοιες. Η Σκιάθος των παιδικών χρόνων του Παπαδιαμάντη για παράδειγμα, υπήρξε όντως κάποτε, και συνιστά μια «πραγματικότητα», που αναπαράγεται όμως μέσα από την αφήγηση ως «άχρονη και αμετάβλητη».⁴⁹

Η προσωπική εμπειρία του συγγραφέα, χωρίς να αποτελεί τροχοπέδη της ανάλυσης, εξιδανικεύει την εικόνα της παιδικής ηλικίας βλέποντάς την μέσα από μια διάθεση νοσταλγίας.⁵⁰ Η Lloyd, εξετάζοντας τις αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας στα κείμενα των Γάλλων λογοτεχνών του 19^{ου} αιώνα, παρατηρεί, ότι από τον 19^ο αιώνα και μετά κάθε γενιά ενηλίκων, προκειμένου να επανακτήσει την δική της

⁴⁶ Η εμφάνιση των παιδιών στην λογοτεχνία, έχει αποδοθεί στο ρεύμα του ρομαντισμού., E. Goodenough, M. Heberle, N. Sokoloff (eds), *Infant Tongues: The Voice of Children in Literature*, Detroit-1994, Wayne State University Press, σελ.5.

Χωρίς να ξετασθεί η ορθότητα της παραπάνω αντίληψης, η σημασία της είναι μεγάλη, εφόσον για πρώτη φορά τα παιδιά εισάγονται σε κάτι που σε πρώτη φάση προορίζονταν αποκλειστικά για ενήλικους.

⁴⁷ Ρ.Μπενβένιστε, *Αφήγηση και Ιστορία: Μια εισαγωγή στη συζήτηση περί αφηγηματικότητας στην ιστορία.*, *Αφηγηματικότητα, Ιστορία και Ανθρωπολογία*, Πρακτικά Διημερίδας 1-2 Απριλίου 1994, Μπενβένιστε-Θ.Παραδέλλης (επιμ.), Παν/μιο Αιγαίου Τμήμα Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, σελ.1-24, σελ.3.

⁴⁸ Κ.Γαγανάκης, *Ο πόλεμος των λέξεων: Θρησκευτική διαμάχη και προπαγάνδα στη Γαλλία τον καιρό της Νύχτας του Αγ. Βαρθολομαίου*, 2003-Αθήνα, Νεφέλη, σελ.18

⁴⁹ Παν Μουλλάς, (επιμ.), *Εισαγωγή Παπαδιαμάντη Αυτοβιογραφούμενος*, Αθήνα 1974, Ερμής,, ιστ'-ξ', συγκ.σελ.νζ'

⁵⁰ Παν. Μουλλάς, *οπ.παρ.*, σελ.να'

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

εμπειρία της παιδικής ηλικίας, χρειάζεται την πεποίθηση, ότι οι προηγούμενες γενιές απέτυχαν να κατανοήσουν το νόημα της νεότητας.⁵¹

Η Κολουβά παρατηρεί, ότι οι αποκλίσεις του δραματοποιημένου ήρωα από την αντικειμενική πραγματικότητα, αναγκαία προϋπόθεση για την αισθητική καταξίωση του έργου, με την εμβολή προσωπικών εκτιμήσεων και βιωμάτων, δεν αναιρεί την υπάρχουσα με την ιστορική πραγματικότητα.⁵²

Επιπλέον, η «εικόνα» του παιδιού, αρκετά συχνά είναι φορτισμένη με συμβολισμούς. Οι συμβολισμοί και οι αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας στην ηθογραφία, μπορούν να ερμηνευτούν μέσα από την διαπλοκή του αφηγήματος με το ιστορικό συμφραζόμενο.⁵³

Τα παιδιά στην ηθογραφία, άλλοτε υπάρχουν απλώς για να εξυπηρετούν τις ανάγκες της δράσης με τρόπο συνοπτικό, και άλλοτε τα ατομικά τους χαρακτηριστικά αναμειγνύονται με μια ποικιλία συμβολισμών. Οι συμβολισμοί αυτοί συχνά επαναλαμβάνονται από συγγραφέα σε συγγραφέα, ενώ μερικοί από αυτούς αποτελούν «δάνεια» από την δυτική λογοτεχνία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι «τα παιδιά του δρόμου».⁵⁴

Η λογοτεχνική θεωρία προσεγγίζει το αφήγημα στην διαλογική του σχέση με το κοινό, που το προσλαμβάνει, σύμφωνα με έναν ορίζοντα προσδοκιών. Το νόημα που του αποδίδεται θεωρείται προϊόν της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης, είναι περισσότερο αποτέλεσμα που βιώνεται, παρά αντικείμενο που ορίζεται.⁵⁵

Το λογοτεχνικό κείμενο παραμένει ίδιο στην μορφή του, αλλά αλλάζει ο τρόπος που διαβάζεται και συνεπώς και ο τρόπος που ερμηνεύεται. Ο αναγνώστης ως δέκτης του κειμένου, διαμορφώνει μια συγκεκριμένη οπτική, ανάλογα με την τάξη, το φύλο, και την εθνικότητα. Υπάρχει δηλαδή η δυνατότητα, «πολλαπλών αναγνώσεων» ενός κειμένου. Το δίπολο αναγνώστη και συγγραφέα, αλληλεπιδρά κάθε φορά, σε ένα

⁵¹ R.Lloyd, *The Land of Lost Content, Children and Childhood in 19th Century French Literature*, Oxford-1992, Clarendon Press,σελ.1

⁵² Κολουβά, Πρακτικά συνεδρίου, *Οι χρόνοι της ιστορίας : Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και νεότητας-1984,Αθήνα-1986,τ. Β΄, ΙΑΕΝ, σελ.526-7*

⁵³ Κατά την Μπενβενίστε η αφήγηση μεσολαβεί ανάμεσα σε κώδικες που αποδίδουν νοήματα στην πραγματικότητα, το νόημα δεν βρίσκεται στο αφήγημα ή τα συμφραζόμενα του, αλλά στην σχέση τους, ότι αποδίδουμε στο ένα βρίσκεται και στο άλλο.,οπ.παρ. σελ.10

⁵⁴ Π.χ.όπως παρατηρεί η Lloyd ο μικρός Γαβριός στους Αθλίους του V.Hugo, είναι ένα σύγχρονο αμάγαλμα του συμβολικού με το ατομικό, εικόνα που αναπαράγεται μέσα από το αρχέτυπο του χαμινιού, στο Παρίσι του 19^{ου} αιώνα., R.Lloyd, οπ.παρ. σελ.87. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με τον λουστράκο Τάσο στους Αθλίους των Αθηνών του Κονδυλάκη.

⁵⁵ Μπενβενίστε, οπ.παρ.σελ.13. Ο Γαγανάκης παρατηρεί η συνδιαμορφωτική παρέμβαση των αποδεκτών της προπαγάνδας και οι πολλαπλές πολιτισμικές ιδιοποιήσεις του ιστορικού προπαγανδιστικού λόγου των Προτεσταντών και Καθολικών, τελικά λειτούργησαν μορφοποιητικά σε αυτόν, οπ.παρ, σελ.18

συγκεκριμένο πλαίσιο, διαμορφώνοντας τα νοήματα και τις πιθανές ερμηνείες. Αυτή η διαπίστωση φαίνεται αρκετά χρήσιμη, ιδιαίτερα στην απάντηση του ερωτήματος, αν οι αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας, απηχούν αντιλήψεις μιας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης ή του συνόλου της ελληνικής κοινωνίας.

Τα λογοτεχνικά κείμενα σύμφωνα με κάποιους ιστορικούς, πρέπει να αποφεύγονται ως βασικές, άμεσες πηγές, εφόσον δεν αποδίδουν τις πραγματικότητες της παιδικής ηλικίας.⁵⁶ Η τελευταία διαπίστωση είναι ενδεικτική των δυσκολιών μιας τέτοιου είδους μελέτης.

Η αξιοποίηση πιθανότατα και άλλων σύγχρονων πηγών-πέρα από τα ηθογραφικά κείμενα-, όπως αυτοβιογραφιών και ιδιωτικών ημερολόγιων, να φώτιζε περισσότερο πτυχές των εμπειριών της παιδικής ηλικίας. Όμως τότε η μελέτη θα έπαιρνε άλλη πορεία και δεν θα αφορούσε πλέον την ηθογραφία, η οποία θα χρησίμευε περισσότερο ως μέτρο σύγκρισης, ανάμεσα στα «δημόσια» λογοτεχνικά και ιδιωτικού χαρακτήρα κείμενα.

Παρά τις δυσκολίες στην άντληση πληροφοριών από τα κείμενα η παιδική ηλικία πρέπει να νοείται ως εμπειρία. Έτσι παράμετροι, όπως η γέννηση, ο ρόλος των παιδιών στην οικογενειακή οικονομία, οι διαπροσωπικές σχέσεις στο εσωτερικό του οικογενειακού σχηματισμού, η διαπαιδαγώγηση τους, η σχολική ζωή, οι σχέσεις μεταξύ συνομηλίκων, η παιδική εργασία στην πόλη και την ύπαιθρο, εξετάζονται διεξοδικά.

Ιδιαίτερα χρήσιμα για την παραπάνω ιστορική προσέγγιση είναι τα μεθοδολογικά εργαλεία της ανθρωπολογίας. Το κοινωνικό φύλο αναφέρεται σε σχέση με το διαφορετικό καταμερισμό εργασίας στο εσωτερικό της οικογένειας και τις διαφορετικές προσδοκίες για αγόρια και κορίτσια. Το σώμα αναφέρεται σε σχέση με την σχολική σωματική πειθαρχία και οι τελετουργίες, σε συνάρτηση με τις αντιλήψεις γύρω από την γέννηση, το πέρασμα από το ένα ηλικιακό στάδιο στο άλλο, και την συμμετοχή των παιδιών σε αυτά.

Σκοπός της μελέτης που ακολουθεί δεν είναι η απλή καταγραφή εικόνων της παιδικής ηλικίας, μέσα στην λογοτεχνία, ούτε η έκθεση των προσωπικών αντιλήψεων του εκάστοτε συγγραφέα, αλλά η προσπάθεια κατανόησης και ερμηνείας, του τρόπου (ή τρόπων) που γίνεται αντιληπτή η παιδική ηλικία.

⁵⁶ L.Pollock, οπ.παρ.,σελ.22

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Αναπόφευκτα η προσωπική εμπειρία «ως άμεση μαρτυρία» του παιδιού, απουσιάζει, ενώ η «εικόνα» του «κατασκευάζεται», ή ενσωματώνεται στα βιώματα της παιδικής ηλικίας κάποιων συγγραφέων. Οι αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας, στην ελληνική ηθογραφία δεν είναι «δημιούργημα» της φαντασίας του κάθε συγγραφέα, δομούν την ιστορική πραγματικότητα της εποχής τους και ταυτόχρονα δομούνται από αυτή.

Τα ερωτήματα που τίθενται, καλύπτουν ποικίλα ζητήματα σχετικά με την ιστορία της παιδικής ηλικίας και τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας της εποχής.

Το παιδί γίνεται αντιληπτό ως δρον υποκείμενο ή ως παθητικός δέκτης των επιλογών των ενηλίκων; Υπάρχουν ταυτόχρονα «πολλές» ή «μία» παιδική ηλικία; Αν υπάρχει «πληθώρα» παιδικών ηλικιών, μέχρι ποίο βαθμό επιδρούν στην συγκρότηση τους παράγοντες, όπως η τάξη, το φύλο ή ο χώρος; Είναι τελικά ο 20^{ος} αιώνας ο «αιώνας των παιδιών»;⁵⁷

⁵⁷ Σύμφωνα με τον όρο που χρησιμοποιεί το 1910 η E.Key, Δ.Μακρυνιώτη, οπ.παρ.,σελ.529-533

Εγκυμοσύνη και Τοκετός

Η εικόνα του παιδιού στην ηθογραφία δομείται στην βάση δύο διαφορετικών προτύπων κοινωνικής οργάνωσης και τρόπου σκέψης, του «παραδοσιακού» και του «νεωτερικιστικού». Ο διττός τρόπος πρόσληψης της παιδικής ηλικίας στους συγγραφείς, αναφέρεται στις μεταβολές που εξελίσσονται στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας. Το δίλημμα «εκσυγχρονισμός ή παράδοση», απαντάται στην πολιτική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της χώρας.⁵⁸

Οι όροι παραδοσιακή και η σύγχρονη οικογένεια, είναι φορτισμένοι, με μια σειρά από αντινομίες και προκαταλήψεις.⁵⁹ Οι συγγραφείς αρχίζουν από τα μέσα του 19ου αιώνα, να δομούν την αφήγησή τους, πάνω στην ελληνική οικογένεια, ως αυτόνομη και συλλογική ομάδα δράσης, μέλος της οποίας είναι το παιδί.

Η οικογένεια αποτελεί το πρωταρχικό περιβάλλον ανατροφής και κοινωνικοποίησης των παιδιών. Στο εσωτερικό της οικιακής ομάδας τα παιδιά αναλαμβάνουν τους πρώτους κοινωνικούς ρόλους και αναπτύσσουν τις πρώτες και άλλες διαπροσωπικές σχέσεις της ζωής τους.⁶⁰

Οι ηθογράφοι περιγράφουν την καθημερινότητα της αγροτικής και αστικής ελληνικής οικογένειας, με σημείο αναφοράς το χώρο στέγασης της οικογένειας, το σπίτι.⁶¹

Οι «απεικονίσεις» του πατέρα και της μητέρας στην ηθογραφία, αρκετά συχνά αντιστοιχούν περισσότερο σε πρότυπα, προς μίμηση ή αποφυγή, παρά σε προσωπικότητες με διακριτά ατομικά χαρακτηριστικά.

Η σχέση του γονιού με το παιδί του, μπορεί κατά την επικρατούσα εκδοχή να θεμελιώνεται, «φυσικά/ βιολογικά», αλλά υπόκεινται και σε παράγοντες, όπως του φύλου, της σειράς γέννησης, του πλήθους των μελών της οικογένειας, το βαθμό ή τη

⁵⁸ Π.χ. στην πολιτική οι Δηλιγιάννης και Τρικούπης εκπροσωπούν τα δύο ισχυρότερα κόμματα του κοινοβουλίου, «Εθνικό κόμμα» και το «Νεωτερικό κόμμα», αντίστοιχα. Ο Τρικούπης ακολουθεί ιδεολογικά το φιλελεύθερο αγγλικό κοινωνικό υπόδειγμα και στρέφεται κατά των αυθαιρεσιών του στέμματος (1875), ενώ Δηλιγιάννης, τον λαϊκισμό και τον «μεγαλοϊδεατισμό».

⁵⁹ Οι αντιθέσεις αυτές αναπαράγονται, όπως ήδη έχει αναφερθεί και μέσα από την ιστοριογραφία της παιδικής ηλικίας.

⁶⁰ Μ. Παπαθανασίου, *οπ. παρ.*, σελ. 71

⁶¹ Η θεματική πρωτοτυπία της γενιάς του 1880, φανερώνεται χαρακτηριστικότερα στην παρουσία του σπιτιού και της οικογενειακής ζωής. Αποδραματοποιημένος χώρος το σπίτι συνδυάζεται με μια άλλη παρουσία που θα την δούμε να κυριαρχεί, ολοένα και περισσότερο μετά το 1880, την παρουσία του παιδιού... Σπίτι, οικογένεια παιδί... ο χώρος γίνεται οικείος, στενός, αστικός, Β. Πατσιού, *Η Διάπλασις των παιδών*, Β. Πάτσιο, *Η Διάπλασις των Παίδων* (1879-1922). Το πρότυπο και η συγκρότηση του, Αθήνα-1987, ΙΑΕΝ, σελ. 17

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

δυνατότητα συνεισφοράς στην οικιακή οικονομία, της οικονομικής κατάστασης και ταξικής προέλευσης της οικογένειας .

Η απλή οικογένεια, απαρτίζεται τουλάχιστον σε πρώτη φάση από το νιόπαντρο ζευγάρι.⁶² Ο γάμος ήταν το μέσο για την εξασφάλιση της συνέχειας του γένους. Η ακληρία αποτελούσε κοινωνικό στίγμα, ιδιαίτερα για την σύζυγο.

«Νέα όταν ήταν η Μαχώ, ενόσω είχε ακόμα ελπίδα να αποκτήσει κι αυτή τέκνον, ...Αλλ' αφού είχε κάμει τόσα ταξίματα και μετεχειρίσθη ψευτογιατρικά, κ' επήγε δυό τρεις φορές στα θέρμα, και η στειρώσις δεν θεραπεύθη, και δεν μπόρεσε να καρπογονήσει-τόρα πλέον εξενιτεύθη και ο σύζυγός της, κι αυτή πλέον ήρχισε να γηράζη-δεν ημπορούσε να υποφέρει τα μικρά παιδιά καθίσταντο λίαν οχληρά. Η Άκληρη: 47»

«Είναι αληθές ότι ο σύζυγός της Διαλεχτής ήτο το μόνον τέκνον της γραιίας ταύτης, και ούτος δεν συνεμερίζετο στην πρόληψι της μητρός του εναντίον της συμβίας αυτου. Αν δε τω εγένε η σύζυγός του, η γενεά εχάνετο. Περίεργον δέ ότι πάς Έλλην της εποχής μας ιερώτατον θεωρεί χρέος και υπέρτατην ανάγκη την διαίωσιν του γένους του... Όλα τα είχε η “ποισα” η “δείξα”, η άκληρη., Α.Παπαδιαμάντης, Το Χριστόψωμο: 77-78»

Οι γυναίκες θεωρούνταν «σκεύη» για την αναπαραγωγή του είδους, για τις έγγαμες γυναίκες το να μην αποκτήσουν παιδιά ήταν ένα γεγονός, που έφερε συνδηλώσεις αποτυχίας και ανεπάρκειας.⁶³ Στην Ελλάδα, και στον ευρύτερο μεσογειακό χώρο, είναι διαδεδομένη η αντίληψη που βλέπει την γυναίκα ως αγρό που οργώνεται με τον ανδρικό σπόρο, ο οποίος και εμπεριέχει τη δημιουργική ζωτική δύναμη που παράγει τον καρπό.⁶⁴

Η πρώτη γυναίκα, χρησιμοποίησε, όλα τα μέσα που ήταν στην διάθεσή της, προκειμένου να αποκτήσει παιδί. Σε αυτή την αδυναμία της προφανώς αποδίδονται η εγκατάλειψη από τον σύζυγο της και τα αρνητικά συναισθήματα που τις ενέπνεαν τα παιδιά.

Η ευρύτερη κοινότητα αντιμετωπίζει την στείρα αρνητικά, πιστεύοντας ότι προκαλεί με μόνη την παρουσία της ή εξ επαφής συμφορές στους συνανθρώπους της, είναι πρόσωπο που ανήκει σε «ανώμαλη» ταξική νομική κατηγορία σε σχέση με τη «φυσική τάξη των πραγμάτων» συγγενεύοντας σημασιολογικά με τις «μαγγανεύτρες», τις «γιάτρισσες», τις μαμμές. Οι λαϊκές ρήσεις για την «στείρα»

⁶² Η Συζυγική Οικογενειακή Μονάδα, (Σ.Ο.Μ.), P.Laslett, Οικογένεια και Νοικοκυριό. Ιστορικές προσεγγίσεις, (μτφρ. Ρ. Κανταντζόγλου). Στο Ρ. Κανταντζόγλου (επιμ), Οικογένειες του Παρελθόντος. Μορφές Οικιακής Οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια, Αθήνα-1996, σελ.35-70, συγκ.σελ.42

⁶³ Ο.Hafton, Η Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800, Αθήνα-2003, Νεφέλη (Α'1995), σελ.210-211

⁶⁴ Θ.Παραδέλλης, Από την Βιολογική Γέννηση στην Κοινωνική : Πολιτισμικές και Τελετουργικές Διαστάσεις της Γέννησης στον Ελλαδικό χώρο του 19^{ου} αιώνα, Αθήνα-1995, σελ.43

όπως, «όποια γυναίκα δε ματώσει τη γης...είναι αμαρτωλή» και την «στέρφα τη μισεί ο άνδρας της», είναι ενδεικτικές της «ευθύνης» που «βάραινε» την άτεκνη σύζυγό. Η στειρότητα μιας γυναίκας αναδεικνύονταν «κοινωνικό» πρόβλημα και δεν περιορίζονταν στα όρια της οικογένειας.

Οι άτεκνοι εμφανίζονται σκληρόκαρδοι, φιλάργυροι, στριμμένοι, εριστικοί, «δεν χωνεύουν τα παιδιά» και ως εκ τούτου, πρέπει να αποφεύγονται.⁶⁵ Η αδυναμία τεκνοποίησης θεωρείται μεταδοτική ασθένεια και οι άκληροι απομονώνονταν από τις βασικές κοινωνικές εκδηλώσεις.⁶⁶

Η εγκυμοσύνη είναι μια περίοδος, έντασης και προσδοκιών, το αίσιο τέλος της γενιάς. Εντούτοις το μυστήριο του γένους, του βιολογικού φύλου, άρα και ενός μέρους του κοινωνικού πεπρωμένου του παιδιού αναζητείται με εμμονή πριν τη στιγμή του τοκετού.⁶⁷

Η έγκυος Κρουστάλλω, στον «Ζητιάνο» του Καρκαβίτσα, ζητά από τον Τζιριτόκωστα να της πουλήσει το «σερνικοβότανο»⁶⁸ ώστε να αποκτήσει τον πολυπόθητο γιο.

«Η Κρουστάλλω...Να δίωξει πλέον τα θηλυκά! Ν'αποκτήσει στειλιάρι δεύτερο, έτοιμο να πάρει την θέση του πατέρα του σε κάθε κακοτυχία. Α.Καρκαβίτσα, Ζητιάνος:91.»

Η περίοδος της εγκυμοσύνης είναι μια περίοδος πυκνή σε τελετουργικές πρακτικές, που συνδέονται με τις αρνητικές και θετικές επιρροές του περιβάλλοντος και με διάφορες μαντικές διαδικασίες. Η προσπάθεια επηρεασμού του γένους αφορά κυρίως στην εξασφάλιση της αρρενογονίας και την αποτροπή της θηλυγονίας. Η συμβολική αξίωση του αρσενικού και η αντίστοιχη απαξίωση του θηλυκού είναι διαδεδομένη σε όλο τον ελληνικό χώρο.⁶⁹ Οι αλλεπάλληλες γεννήσεις κοριτσιών στην ίδια οικογένεια ή οι γεννήσεις κοριτσιών όταν δεν υπήρχαν αγόρια, αντιμετωπίζονταν με δυσαρέσκεια.⁷⁰

⁶⁵ Θ.Παραδέλλης, Το άτεκνο ζευγάρι δεν προσκαλείται ούτε παρίσταται σε γάμο και η στείρα δεν συμμετέχει στις προετοιμασίες του, ούτε αρχίζει οποιαδήποτε δουλειά «μην παν ανάποδα». οπ.παρ.,σελ.57-58

⁶⁶ Ε.Αυδίκος,οπ.παρ.,σελ.58

⁶⁷ Θ.Παραδέλλης, οπ.παρ.,σελ.88

⁶⁸ Τα αγοροβότανα (αγοροχόρτι ή σερνικοχόρτι) ήταν ορχεοειδή φυτά που έχουν μεγάλη ομοιότητα με παιδικούς όρχεις και θεωρούνται δυσεύρετα καθώς φύονται σε δύσβατες ορεινές περιοχές ή σε σημεία που έχουν ουρήσει επιβήτορες. Το σερνικοβότανο συμβολίζει την άγρια αρρενογονική δύναμη της φύσης. Η φυσική δύναμη εκπολιτίζεται και έτσι μπορεί να χρησιμοποιηθεί άφοβα από τη γυναίκα που θα το καταναλώσει ως «αρρενότοκο», Θ.Παραδέλλης, οπ.παρ.,σελ 97

⁶⁹ Θ.Παραδέλλης,οπ.παρ.,σελ.6 και 95

⁷⁰ Μ.Παπαθανασίου,οπ.παρ.,σελ.79

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Μια εγκυμοσύνη όμως, δεν ήταν πάντα επιθυμητή. Η έγκυος γυναίκα, σε αυτή την περίπτωση αναζητούσε τρόπους πρόκλησης αποβολής του εμβρύου.

«Τω όντι, η γραιία Χαδούλα με τα φάρμακα και τα ματζούνια της και με τα ζεστά ή κρύα, όσα έδιδε να πίνε εις την πάσχουσαν, και τη βοήθεια και των εντριβών, τας οποίας εξετέλει μ' επιδεξιότητα πολύ υπερτέραν από τας άλλας κοτώρθωσεν εντός ολίγων ημερών να επιφέρη την έκτρωσιν.... απ' το παιδί έχουν πολλοί μερδικό., Παπαδιαμάντης, Η Φόνισσα:93-94. »

Στο απόσπασμα, η ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη είναι το αποτέλεσμα εξωσυζυγικών σχέσεων. Η έγκυος πριν προσφύγει στην σοφία και τις γνώσεις της Φραγκογιαννού έχει ήδη ζητήσει την συνδρομή, άλλων γυναικών της κοινότητας. Συνάγεται έτσι η ύπαρξη ενός «αόρατου» δικτύου «αλληλοϋποστήριξης» των γυναικών.

Οι μέθοδοι αποβολής του εμβρύου μεταδίδονταν από γενιά σε γενιά γυναικών. Την παρασκευή ειδικών σκευασμάτων αναλάμβαναν κυρίως μαίες και ιερόδουλες, ορισμένα από αυτά λειτουργούσαν δηλητηριάζοντας το έμβρυο. Η γνώση του πως και του πότε χρησιμοποιούνταν αυτές οι συνταγές ανήκουν σε ένα κόσμο της γυναικείας εμπειρίας.⁷¹ Η γνώση τέτοιων τεχνικών, που έμοιαζαν να είναι τόσο κοντά στην μαγεία και κατά την κοινή πεποίθηση, μπορούσε να προάγει τις παράνομες σεξουαλικές σχέσεις.⁷²

Η Φραγκογιαννού είναι μια μεσόκοπη γυναίκα, που κατέχει την γνώση των φυσικών βοτάνων και την εμπειρία διάφορων πρακτικών θεραπειών.⁷³ Η προσφυγή σε γυναίκες σαν την Φραγκογιαννού, ήταν μια συνηθισμένη πρακτική, σε καταστάσεις, που συνδέονταν με τον αναπαραγωγικό κύκλο της γυναίκας, όπως την «ατεκνία», τον προκαθορισμό του φύλου, ή την έκτρωση.⁷⁴

Ο φυτικός κόσμος παρείχε εξάλλου κάθε λογής «χόρτο» ή «βοτάνι» για την αντιμετώπιση προβλημάτων στις ανθρώπινες σχέσεις, και γενικότερα δυσάρεστων καταστάσεων ή για την θεραπεία ασθενειών.⁷⁵

⁷¹ O.Hafton,οπ.παρ.,σελ.216-7

⁷² M.Perry,οπ.παρ.,σελ.28

⁷³ «Έδιδε βότανα, έκαμνε κηραλοιφάς, ... παρεσκεύαζε φάρμακα δια τας πάσχουσας, διά τας χλωρωτικές και αναϊμικές κόρας, δια τας εγκύους και τας λεχούς και εκ μητρικών αληθονών πάσχουσας, Α.Παπαδιαμάντης, Η Φόνισσα.:27».

⁷⁴ «εις τα όξω» «στις μάλιστα» στις «μάγισσες» πόχουν» «περίβαλτα βότανα» «και ξαίρουν ξόρκια και λυσίσματα για τ' αμπόδεμα και τα μάγια», ή σε ιάτραινες, μαμμές, που όλες βρίσκονται στα μεσοκοπίσματα. . . όταν πια οι ορμές της ζωής... άρχισαν να σβύνουν»,Θ.Παραδέλλης,οπ.παρ.,σελ.61.

⁷⁵ Τα πιο δημοφιλή και γνωστά βότανα ήταν: το αγαπόχορτο, τεκνόχορτο και παιδόβοτανο (σύλληψη), μητρόχορτο (άτεκνη), αρσενόχορτο και αγοροβότανο (αρσενικό παιδί), κουρτσοβότανο (θηλυκό παιδί), στειρόβοτανο, γυναικόχορτο, μαρμαρόχορτο (για στειρώση) και φονικόχορτο, Θ.Παραδέλλης, οπ.παρ., σελ.64.

Η Φραγκογιαννού και ο Τζιριτόκωστας γνωρίζουν τα μυστικά της φύσης αλλά τα αξιοποιούν για διαφορετικούς λόγους ο καθένας.⁷⁶ Η Φραγκογιαννού είναι μια γυναίκα στην εμμηνόπαυση, βρίσκεται εκτός της αναπαραγωγικής διαδικασίας και ο Τζιριτόκωστας είναι ένας ζητιάνος, χωρίς σταθερό τόπο διαμονής.⁷⁷ Είναι δύο πρόσωπα αμφίσημα και μεσολαβούν ανάμεσα στους αντιθετικούς πόλους της φύσης και του πολιτισμού.

Ο τοκετός σηματοδοτεί την έλευση ενός νέου ανθρώπου στον κόσμο. Είναι μια επώδυνη δοκιμασία για την μητέρα και το παιδί.

*«Εκινδύνευε ν'αποθάνη από τους πόνους η Μαχώ, Η γυναίκα του Κωνσταντή του Πλάνταρη, νεόγαμος πρωτάρα. Η Πλανταρού, η πενθερά της, είχε καλέσει από το βράδυ της προλαβούσης ημέρας την μαμμήν την Μπαλαλίαν και την εμπροσθινή την Σωσάνναν...Και είχαν ανατείλει ήδη η άλλη ημέρα και ακόμει η γυνή εκοιλοπόνει, και η μαμμή, η εμπροσθινή και η πενθερά συνεπόνουν με αυτήν, και ο καλογερόπαπας του Μετοχίου του Αγίου Σπυρίδωνος είχε λάβει εντολήν να ψάλη μικράν και μεγάλη παράκλησιν προς βοήθειαν της ωδινούσης., Α.Παπαδιαμάντης, Φώτα-Ολόφωτα:39-40».*⁷⁸

Η γέννα αποτελεί δημόσια πράξη, εφόσον ο τοκετός λαμβάνει χώρα στο σπίτι της. Στην γέννα είναι παρούσες η πεθερά ή η μητέρα, αλλά και «συγγένισσες», γειτόνισσες βοηθοί, παντρεμένες και έμπειρες γυναίκες. Όταν αρχίσουν οι πόνοι με μυστικότητα καλούν την μαμμή. Οι κίνδυνοι του τοκετού ήταν μεγαλύτεροι για τις γυναίκες που γεννούσαν για πρώτη φορά, τις «πρωτάρες», για αυτό και λαμβάνονται όλες οι απαραίτητες προφυλάξεις. Οι επικλήσεις του θείου αποτελούν βασικό μέρος της όλης διαδικασίας του τοκετού, πριν και κατά την διάρκεια του.⁷⁹

⁷⁶ Η διαφορά αυτή πιθανόν να συνδέεται με το ότι η Φραγκογιαννού είναι γυναίκα, και η γνώση της, είναι απαύγασμα της ανά τον χρόνο γυναικείας εμπειρίας, ενώ ο Ζητιάνος, είναι άνδρας, και χρησιμοποιεί την γνώση του για το προσωπικό του κέρδος, ένα χαρακτηριστικό που αποδίδεται κυρίως στους άνδρες.

⁷⁷ Ο Θ.Παραδέλλης, αναφερόμενος στην σημασία του προσώπου της μαμμής παρατηρεί: «...η μαμμή αποτελεί ένα σημαντικό πρόσωπο...εν πολλοίς εξαρσενισμένο, καθώς η εμμηνόπαυση την τοποθετεί σε άλλη αράδα (μη μιανή), το οποίο μπορεί επίσης να διαμεσολαβεί ανάμεσα σε αντιθετικούς κόσμους και σημασίες», οπ.παρ.,σελ.171 Αναφορικά με τον Τζιριτόκωστα, ο Γαγανάκης παρατηρεί σε σχέση με την μαγεία,: Η μαγεία αποτελούσε θεωρητικά έκφραση μιας αντικοινωνικής συμπεριφοράς και για αυτό συνδέονταν με ανθρώπους που δεν σχετίζονταν με την κοινότητα, όπως οι βοσκοί, οι περιφερόμενοι μεροκαματιάρηδες και ιδιαίτερα οι ζητιάνοι και γενικά τα άτομα που είχαν τεθεί εκτός των ορίων της κοινότητας και των κοινοτικών σχέσεων., Κ.Γαγανάκης, Ιδιωτική και συλλογική ζωή στις κοινότητες της προεπαναστατικής Δύσης, Παν/μιακές Παραδόσεις, έτους 2001-2002, σελ.32.

⁷⁸ Η «εμπροσθινή», ήταν βοηθός της μαμμής, η θέση της κατά την διάρκεια του τοκετού ήταν μπροστά από την ετοιμόγεννη, ενώ η μαμμή στέκονταν από πίσω, Λεξικό, Άπαντα, Α.Παπαδιαμάντη, επιμ. Ν.Δ.Τριανταφυλλόπουλος, τ.Γ', Δόμος, Αθήνα-1989, σελ.709

⁷⁹ Συχνά η ετοιμόγεννη αναγκάζεται να γεννήσει στα χωράφια ή τους λόγγους., Γενικά κατά την διάρκεια του τοκετού έπρεπε να υπάρχει ένα κλίμα που να εκφράζει το άνοιγμα των πόρου και την εύκολη και ελεύθερη διέλευση του γένους, ιδιαίτερα στην περίπτωση της πρωτάρας, που όπως λένε «δεν ανοίγει», Θ.Παραδέλλης, οπ.παρ.σελ.113-120.

Η Hafton αναφέρει, ότι συγγενείς, φίλοι και γείτονες σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, πήγαιναν να συμπαρασταθούν στην ετοιμόγεννη ώσπου να φτάσει η μαία ή η σοφή της περιοχής, που αναλάμβανε αυτό το έργο με ελάχιστη ή χωρίς καθόλου πληρωμή. Μια κοινή αντίληψη της εποχής ήταν, ότι οι γυναίκες αυτές, γνώριζαν μυστικά για κάθε άνδρα στο χωριό, προσπαθούσαν να διασκεδάσουν την ετοιμόγεννη αποκαλύπτοντας μερικά από αυτά.⁸⁰ Η γέννα ήταν γυναικεία υπόθεση, αυτό προκαλούσε ανησυχία στον ανδρικό κόσμο, που προσπαθούσε να «ελέγξει» την αναπαραγωγική διαδικασία.⁸¹

Το πρόσωπο, η ιδιότητα της μαμμής, ήταν εξαιρετικά σημαντικό. Η μαμμή δεν περιορίζεται μόνο στο πρακτικό της ρόλο, να ξεγεννά τις γυναίκες. Ήταν άνθρωπος με πολλαπλό έργο στην κοινότητα, γνώριζε συχνά τα βότανα και βοηθούσε τους χωρικούς ως πρακτική «γιάτρισσα».⁸²

Ο τοκετός στο πρώτο παιδί, ασκεί καταλυτική επίδραση στην γυναίκα που από μία απλή σύζυγος «γίνεται» μητέρα.

«Η αφομοίωσις επήλθε πλήρης. Ό,τι δεν κατόρθωσαν αι θερμαί συμβουλαί...,κατόρθωσε μόνη της η Φύσις..Η Ανθή δεν είναι πλέον η ονειροπόλος ερωμένη του Γεωργίου Βρανά, είναι η θετική σύζυγος, η γυναίκα του Γεώργιου Πικόπουλου., Α. Καρκαβίτσα, Η Λυγερή: 268-9.»

« Η Λίολια χωρίς ν' ακούη τι λέγανε...αισθάνθηκε με της μητέρας την μαντική ψυχή πως κάτι τρομερό γινόταν εκεί πάνω από το παιδί της»,. Κ.Χρηστομάνος, Η Κερένια Κούκλα:164-165»

Η Λίολια και η Ανθή, αποκτούν αμέσως συνείδηση του μητρικού ρόλου τους. Ο παράγοντας λογική υποσκελίζεται, αντικαθίστανται από το αίσθημα, το μητρικό ένστικτο.⁸³ Οι ρόλοι της συζύγου, μητέρας, και οικοδέσποινας ήταν η πεμπτουσία του γυναικείου προορισμού.⁸⁴

«..ευτυχία εν τω οίκω εξασφάλιζε η αφοσίωσις θρησκευτική της γυναικός προς τον άνδρα και τέκνα...,Ε,Λυκούδης, Ο Διαχειριστής του Συντάγματος: 8»

⁸⁰ Στα χωριά η γέννα λάμβανε χώρα με την συμμετοχή των περισσότερων κατοίκων Ο.Hafton.,οπ.παρ.,σελ.220-221,226

⁸¹ S.Shahar, οπ.παρ.,σελ.34. Η M.Peggy παρατηρεί ότι στην Σεβίλλη πολλοί κρατικοί αξιωματούχοι του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, απαιτούσαν αυστηρότερη νομοθεσία που να ορίζει τις απαραίτητες προϋποθέσεις και προσόντα, που πρέπει να έχει μία μαμμή, ώστε να ξεγεννήσει την ετοιμόγεννη με ασφάλεια, αυτό το αίτημα ίσως να σχετίζονταν με το γεγονός ότι η γέννα παρέμενε συνήθως στα χέρια των γυναικών.,οπ.παρ.,σελ.27

⁸² Το πρόσωπο της μαμμής τιμάται στην Μακεδονία, τη Θράκη, κατά την γιορτή της μπάμπως. Ε.Αυδίκος,οπ.παρ.,σελ.101-103. Σημειώνεται ότι η Φραγκογιαννού εκτελούσε και χρέη «μαμμής»

⁸³ Δ.Μακρυνιώτη,οπ.παρ.,152.Ο Καρκαβίτσας με τον τρόπο αυτό υπαινίσσεται ότι όπως ακριβώς η Φύση καθορίζει τα αισθήματα και τις σκέψεις της Ανθής ως συζύγου και μητέρας, έτσι και τα ρομαντικά όνειρα της Λυγερής, πρέπει εξίσου να έχουν προκαθοριστεί από την Φύση, R.Beaton, οπ.παρ.,σελ.117

⁸⁴ Α.Μπακαλάκη-Ε.Ελεγιμίτου,οπ.παρ.,σελ.260

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Η έμφαση στο περιεχόμενο, τα καθήκοντα και την σημασία της μητρότητας, αντανακλά, τις αντιλήψεις του 19^{ου} αιώνα για την οικογένεια και την παιδική ηλικία στην Δυτική Ευρώπη, που εισάγονται στην Ελλάδα, χωρίς ωστόσο να υπάρχει και η απαραίτητη κοινωνική υποδοχή για να τις υποστηρίξει.

Σύμφωνα με το νέο πρότυπο της μητέρας, εκείνη περιορίζεται στο σπίτι και αναλαμβάνει το αποκλειστικά το μέγαλωμα των παιδιών. Οι φροντίδες και παροχές της μητέρας έχουν την μορφή υποχρεώσεων και καθηκόντων, έτσι η συνεχής παρουσία της σε όλη την διάρκεια της παιδικής ηλικίας δεν προβάλλεται με τυχαίο τρόπο αλλά αντίθετα νομοθετείται ως χρέος. Σύμφωνα με το νέο πρότυπο της μητέρας, εκείνη περιορίζεται στο σπίτι και αναλαμβάνει το αποκλειστικά το μέγαλωμα των παιδιών.⁸⁵

Η γέννηση του πρώτου παιδιού είχε μεγάλη σημασία «οικονομικής φύσεως» για την οικογένεια του γαμπρού.

«Αι δύο, γυναίκες, τεχνίτισσαι εις το είδος των εις το είδος των και η μήτηρ του συζύγου της κοιλοπονούσης, φιλόστρογος, ως πάσα πενθερά, ήτις δεν επιθυμεί τον θάνατο της νύμφης της, όταν αυτή είναι πρωτάρα, πριν εβεβαιώθη, ότι θα επιζήτει το παιδίον δια να ασφαλιστή η κληρονομιά της προικός., Παπαδιαμάντης, Φώτα-Ολόφωτα: 40»

« Την κόρη της,την είχε καλοπαντρέψει, μα δεν είχε τύχη να ζήσει. Πέθανε στην γέννα και το παιδί έζησε, ως να αποχτήση το δικαίωμα, ο πατεριασμένος του, να κληρονομήση τα προικά, κ'ύστερα στους πέντε μήνες ξαναπαντρεύτηκε. Αυτός ήταν ο μεγαλύτερος καημός της θεία-Μορισίνας!, Παπαδιαμάντης, Η Αποσώστρα:52»

Η «συνέχεια» του γένους του γαμπρού εξασφαλιζονταν αν γεννιόνταν αγόρι. Η γέννηση του πρώτου παιδιού, ανεξαρτήτως φύλου, σήμαινε την αυτόματη «μεταβίβαση» της μητρικής περιουσίας, της προίκας, σε αυτή του πατέρα. Αν το παιδί πέθαινε στην γέννα μαζί με την μητέρα η προίκα επιστρέφονταν στην οικογένεια της νύμφης.⁸⁶

⁸⁵ Δ.Μακρυγιάννη,οπ.παρ.,37,133,294-5

⁸⁶ Στην Νάξο, ίσχυε ο κανόνας ότι επί ατέκνου γάμου, η προίκα επιστρέφονταν στους προικοδότες γονείς. Το παραπάνω, υποδηλώνει ότι η περιουσία των δύο συζύγων ήταν διακριτή.Στην Σκιάθοτο μεγαλύτερο μέρος της μητρικής προικίας περιουσίας κληρονομούσε η πρώτη κόρη. Ε. Καλπουρτζή, Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών: Το παράδειγμα της Νάξου τον 17^ο αιώνα, Αθήνα-2001, Ελληνικά Γράμματα.,σελ.172 σελ.81-86 Βλ.και διαθήκη στην Σύρο, σύμφωνα με το προικοσύμφωνο, σε περίπτωση που το ζευγάρι δεν αποκτούσε παιδιά η προίκα ανήκε στην γυναίκα., Χρ.Λούκος, Πεθαίνοντας στην Σύρο του 19^{ου} αιώνα,Ηράκλειο-2000, σελ.118. Στην Φόνισσα, ο Παπαδιαμάντης αναφέρεται στο θέμα της προίκας, σελ.8

Θηλασμός

Ο μητρικός θηλασμός αποτελεί ένα μεγάλο κεφάλαιο στην ιστορία της παιδικής ηλικίας. Το ενδιαφέρον των ιστορικών επικεντρώνεται στην πρακτική του θηλασμού των βρεφών από την τροφό ή παραμάνα και στον σταδιακά εντεινόμενο αντίλογο, υπέρ του μητρικού θηλασμού, που αρθρώνεται κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.

«Είχαν κάμει κόρη, αγγελόμορφο κορίτσι...Και το εβύζαινε με λαχτάρα, η ευτυχισμένη μάννα το κορίτσι της, και του έδιδε τη ζωή από το ασθενικό της κορμί, όπου είχε μέσα του τόσο λίγη, και το επέχαινε λιγωμένη αυτή από εξάντλησι, κάθε φορά που το κρεμούσε πάνω της. Και πού να της τη κανείς να αποκόψη το παιδί της! Άκου λέει; ...Αφήστε το να τρώη, να τρώη όσο θέλει, να ρουφήξη ο αίμα της, αν θέλη, όσο που να αποχορτάση...Αλλά με αυτά και με αυτά, η αναιμική μητέρα εσούρωνε, και σε λίγο της φάνηκε πως έβλεπε θολή τη μορφή του παιδιού της...Και σε λίγους μήνες η αμαύρωσις εσκόρπισε το σκοτάδι βαθύ μπροστά στα μάτια της, και σε μαύρο σκοτάδι εβούλιαξε όλους.», Ε.Λυκούδης, Ο Απόστρατος Αξιωματικός: 150-1»

Η αμέλεια της γυναίκας να συμμορφωθεί με το ύψιστο χρέος της το θηλασμό, κάτω από τη θρησκευτική σκοπιά, ισοδυναμεί με αμαρτία ενώπιον του Θεού. Οι τύψεις και η θεία τιμωρία είναι αναμενόμενες συνέπειες μιας τέτοιας άρνησης. Ο θηλασμός θεωρείται θεμέλιος λίθος της σχέσης του παιδιού με την μητέρα.. Σύμφωνα με τον ιατρικό λόγο το μητρικό γάλα είναι πλούσιο σε θρεπτικά συστατικά, και καθίσταται απαραίτητο για την ομαλή ανάπτυξη του βρέφους. Αυτή η νέα αντίληψη, βρήκε καταρχήν απήχηση στις, εύπορες και μορφωμένες τάξεις, και σταδιακά αρχίζει να διαδίδεται στο σύνολο του γυναικείου πληθυσμού.⁸⁷

Η Shahar επισημαίνει ότι κατά τον Μεσαίωνα, γυναίκες τυφλώνονταν λόγω κακής διατροφής, εφόσον εκτός από τον θηλασμό, προκειμένου να επιτύχουν καλύτερη διανομή τροφής στα μέλη της οικογένειας, περιόριζαν τις δικές τους διατροφικές ανάγκες.⁸⁸

«...η μητέρα έκλαιε το αγοράκι της το οποίο δεν πρόλαβε να θηλάσει. Α.Παπαδιαμάντης, Η Συντέκνισσα: 590»

Η διαδικασία του θηλασμού πρέπει να ενίσχυε την ανάπτυξη των συναισθηματικών δεσμών ανάμεσα στην μητέρα και το παιδί.⁸⁹ Ο πρόωρος θάνατος του βρέφους, πριν ακόμα το θηλάσει η μητέρα του, δεν καθιστά την απώλεια του βρέφους λιγότερο οδυνηρή για την μητέρα του.

⁸⁷ Δ.Μακρυνιώτη,οπ.παρ.,133

⁸⁸ S.Shahar,οπ.παρ.,σελ.116

⁸⁹ Μ.Παπαθανασίου,οπ.παρ.,σελ 107

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

«...Δεν ήθελε με κανένα τρόπο να πιάσει το ρωγοβύζι της μάνας του...Κ'η Λίολια το κρατούσε στην αγκαλιά της ολημέρα...Χρηστομάνος, Κερένια Κούκλα: 166».

Οι μητέρες ανησυχούν όταν τα παιδιά τους «αρνούνται» ή δεν «μπορούν» να θηλάσουν, εφόσον συνιστά αρνητική ένδειξη για την βιωσιμότητα του νεογέννητου.

«Το πτωχόν νήπιον ο Ελευθέρης δεν είχε χορτάσει το γάλα της μητρός του. Εφαίνετο γηράσασα ήδη αν και μόλις είχε υπερβή το τριακοστό πέμπτον έτος της ηλικίας της...Ο μικρός Ελευθέριος τετραετής ήδη, ήτο ζαρωμένος ,χλωμός, ζουριασμένος και η μήτηρ του ούτε να το θρέψη ήτο ικανή, ούτε να τον αποκόψη ηδύνατο. Οι μαζίοί της, ως να είχαν παραψηθή από την αντιλαμπήν του φούρνου, εκρέματο μαραμένοι υπό την τραχηλιάν και ο μικρός δυσκόλως εύρισκεν εκεί σταγόνα γάλακτος. Της είχαν πεθάνει τα δύο πρώτα παδιά της...Αλλά μέγας φόβος την είχε κυριεύσει, διότι και αυτό το παιδί της ήτον άρρωστον. Α.Παπαδιαμάντης, Ο Πολιτισμός εις το Χωρίον:237»⁹⁰

Ο απογαλακτισμός στον Μεσαίωνα δεν γινόταν πριν από τους δεκαοκτώ μήνες, είτε για να αποφευχθεί μια δεύτερη εγκυμοσύνη, είτε λόγω της «θρεπτικότητας» και της περιεκτικότητας του μητρικού γάλακτος σε αντισώματα, που ενίσχυαν την άμυνα του οργανισμού του βρέφους, σε μια εποχή που οι συνθήκες διαβίωσης στο εσωτερικό ενός αγροτικού σπιτιού, ήταν ανθυγιεινές, λόγω των οργανικών καταλοίπων των οικοσπιτών ζώων, που «συγκατοικούσαν» με την οικογένεια.⁹¹

Η απομάκρυνση του βρέφους λίγο μετά την γέννηση του από το σπίτι της οικογένειας και η ανάθεσή του σε τροφό ήταν μια πρακτική διαδεδομένη στην Δυτική Ευρώπη από τον 17^ο έως τον 19^ο αιώνα.⁹²

« ...και ότε άνοιξε την θύραν η Ανδριάννα, η ορφανή της τροφού μου η θυγάτηρ, η ευθυμος συμπαίκτηρια των παιδικών μου χρόνων, η αφοσιωμένη της μητρος μου υπηρετρια...εγώ εχύθην και πριν έτι προφθάση να κράζη, έκλεισα με την μια χείραν το στόμα της, με την άλλη δε έσυρα την λευκήν ουράν του χιακού κεφαλοδέσμου της, και ελύθησαν οι πλεξίδες της, και έμεινεν εις την χείρα μου η λευκή οθόνη., Δ.Βικέλλας, Λουκής Λάρας:29».

Τα παιδιά των ευπορότερων οικογενειών δεν απομακρύνονταν από τους γονείς τους όταν η τροφός ή παραμάνα διέμενε στην ίδια στέγη με την οικογένεια . Αυτή την πρακτική ακολουθούσαν οι γονείς και κυριότατα οι μητέρες « για να έχουν οι ίδιες τον έλεγχο και να ταΐζουν την τροφό μόνες τους». Συνήθως μέλη της οικογένειας, και

⁹⁰ Ζουριασμένος: μτχ του ρ.ζουριάζω, ο ασθενικός, ο καχεκτικός., Άπαντα, Α.Παπαδιαμάντη, επιμ. Ν.Δ.Τριανταφυλλόπουλος, τ.Β',οπ.παρ., σελ.685

⁹¹ Ο.Hafton,οπ.παρ.,σελ.241

⁹² Η συνήθεια αυτή έπρεπε να αναπτύχθηκε, κατά τον 17^ο αιώνα στην Δυτική Ευρώπη και δεν πρέπει να ήταν πολύ παλιά,P.Agies,οπ.παρ.,σελ.311

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

συγκεκριμένα οι συγγενείς της μητέρας εντόπιζαν και συνέστηναν στην οικογένεια την κατάλληλη τροφή. Ο πατέρας επιθεωρούσε προσεκτικά τη σωματική της διάπλαση και επικύρωνε την επιλογή .

Οι γυναίκες που δεν θήλαζαν, είτε ανήκαν στην αριστοκρατία και τις ελίτ των πόλεων, είτε σε κάποια από τα μεσαία στρώματα των αστικών κέντρων. Γενικότερα επρόκειτο για κατοίκους των πόλεων, που θεωρούσαν την πόλη ανθυγιεινό περιβάλλον για την ομαλή ανάπτυξη του βρέφους, και εφόσον είχαν την οικονομική δυνατότητα, προσλάμβαναν τροφό.⁹³

Οι χωρικές και οι γυναίκες της εργατικής τάξης θήλαζαν τα παιδιά τους και δεν τα έστελναν σε τροφό.⁹⁴ Ο Ladurie, αναφέρει ότι τον 18^ο αιώνα, στην Γαλλία όλος κόσμος συνήθιζε να στέλνει τα παιδιά του σε τροφό, από τον προύχοντα μέχρι το τεχνίτη, ακόμα και οι παραγιοί. Μόνο οι πιο φτωχοί, όπως οι μεροκαματιάρηδες, δεν παρέδιδαν τα παιδιά τους σε τροφούς.⁹⁵

Οι παράγοντες που σχετίζονται με την μεγάλη διάδοση αυτής της πρακτικής, ήταν η τάξη, η συχνότητα των εγκυμοσύνων, και η στάση της Εκκλησίας, που αν και την αποδοκίμαζε, δεν πήρε κανένα ουσιαστικό μέτρο καταπολέμησής της. Ήταν μια κοινωνικά αποδεκτή πρακτική, και δεν είναι ενδεικτική της έλλειψης του μητρικού συναισθήματος.⁹⁶

Οι γυναίκες της ελληνικής υπαίθρου συνήθιζαν να παίρνουν τα μωρά τους μαζί στο κτήμα, για να τα θηλάσουν και να τα επιτηρούν.⁹⁷

Το παιδί δεν τρέφεται με το μητρικό γάλα πριν περάσουν τρεις μέρες. Το πρώτο γάλα (κλιάστρα) δεν το δίνουν στο νεογέννητο για να μην φαρμακωθεί.⁹⁸ Σε περίπτωση που το βρέφος θήλαζε ευθύς αμέσως, το έδιναν στην η παραμάνα («βυζάχτρα», η «καλομάνα», «δωρίτρα»). Η γυναίκα αυτή θεωρούνταν ισοδύναμη με την μητέρα. Το θήλασμα καθιστούσε τα παιδιά της βυζάχτρας συγγενείς εξ αίματος με το νεογέννητο.⁹⁹ Αυτή η αντίληψη, πρέπει να συνετέλεσε μέχρι ενός βαθμού στην ανάπτυξη της τρυφερή, «αδερφικής» σχέσης που είχε ο Λουκής Λάρας με την κόρη της τροφού του.

⁹³ E.Hafton,οπ.παρ.,σελ.231,234

⁹⁴ S.Shahar,οπ.παρ.,59

⁹⁵ L.Rua Ladurie, Ένα φαινόμενο βιο-κοινωνικό και πολιτισμικό: Ο θηλασμός επί πληρωμή στην Γαλλία τον 18^ο αιώνα(μτφρ. Μ. Σπηλιωτόπουλου) στο Α.Ματθαιού(επιμ.), Ιστορία της διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας, Αθήνα-1998, σελ.63-74, συγκ.σελ.64

⁹⁶ LaDurie,οπ.παρ.,σελ.73-75

⁹⁷ Μ.Παπαθανασίου,οπ.παρ.,σελ 98

⁹⁸ Θ.Παραδέλλης,οπ.παρ.σελ.127

⁹⁹ Ε.Αυδίκος,οπ.παρ.,σελ.142

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Οι περισσότερες μητέρες στους πρώιμους νεότερους χρόνους, θήλαζαν οι ίδιες τα μωρά τους, κάτι που δεν μπορούμε να φανταστούμε από τους μύδρους που στα τέλη του 17^{ου} και κατά την διάρκεια του 18^{ου} αιώνα εκτοξεύονταν εναντίον των τροφών.¹⁰⁰

Τροφούς δεν προσλάμβαναν μόνο οι γονείς, αλλά και τα Βρεφοκομεία, που περιέθαλπαν εγκαταλελειμμένα βρέφη.

«...διέκρινε νεαράν γυναίκα καθημένην θηλάζουσα νήπιον ...-Είναι δικό σου το αυτό το παιδί κυρά;, ηρώτησε μετά συστολής. Όχι απήνησεν, αλλά το 'χω σαν δικό μου...-ποιος σου έδωσε το παιδί;, ηρώτησε μετά στιγμιαίαν σιγήν. -Μου το 'δωκαν από το Βρεφικομείο...Βέβαια μου δίδουν εικοσιπέντε δραχμές να το βυζαίνω. Γιατί το δικό μου πέθανε δύο χρονώ...-Δε σού'πα πως το έχουμε σαν παιδί μας; Μακάρι να 'χαμε τον τρόπο μας να το κρατήσουμε για πάντα! ,Ι.Κονδυλάκης, Οι Άθλιοι των Αθηνών: 440-444».

Οι τροφοί των βρεφοκομείων, ήταν φτωχές ή ανύπανδρες μητέρες. Οι τελευταίες αρκετά συχνά εξαναγκάζονταν να θηλάσουν έκθετα βρέφη, για να εξιλεωθούν για τις αμαρτίες τους και για να καλυφτούν οι μεγάλες ανάγκες των ιδρυμάτων σε τροφούς.¹⁰¹

«Το δυστυχημένο μωρό τοποθετούνταν από το νοσοκομείο ή το βρεφοκομείο, σε μια τροφό, συχνά άθλια στα βάθη ενός χαμένου χωριού».¹⁰²

Η τροφός του αποσπάσματος, έχει προσληφθεί από το Βρεφοκομείο Αθηνών, έχει χάσει πρόσφατα το δικό της παιδί και φροντίζει το βρέφος σαν να ήταν δικό της. Οι «θηλάστρες» όμως του Βρεφοκομείου, δεν μπορούσαν να θηλάσουν ταυτόχρονα το δικό τους παιδί και το έκθετο, έτσι ταΐζανε το τελευταίο με ακατάλληλες τροφές, που συχνότατα προκαλούσαν διάρροιες στο βρέφος.¹⁰³

Όμως δεν πρέπει να αποκλείεται εξολοκλήρου, η πιθανότητα, ο θηλασμός, ως ισχυρό σύμβολο της μητρότητας, εκείνη την εποχή, να έφερνε την σταδιακή ανάπτυξη ενός «άτυπου» συναισθηματικού δεσμού ανάμεσα στην τροφό και το «ξένο» παιδί.

Ο θηλασμός έχει συσχετιστεί, με τους θανάτους βρεφών από ασφυξία κατά την διάρκεια της νύχτας, ενώ κοιμόνταν μαζί με την μητέρα τους.

« Το παιδί πείνα...Πώς να το βυζιάζω μεσ' στο κόσμο...Εφάσκιωσα και εβύζαξα το παιδί.... Εκεί μέσα στον ύπνο μου, με φάνηκε πως έκλαψε το παιδί. Το καϊμένο! είπα, δεν

¹⁰⁰ E.Hafton,οπ.παρ.,σελ.231

¹⁰¹ Kertzer,οπ.παρ.,σελ.123,159

¹⁰² Οι πιθανότητες επιβίωσης των εγκαταλελειμμένων βρεφών, κοντά στις τροφούς των Βρεφοκομείων ήταν πολύ λιγότερες, συγκριτικά με αυτές που είχε το μωρό μιας αστικής οικογένειας, που παραδίδονταν από τους ίδιους τους γονείς του στην τροφό. L..R.Ladurie, οπ.παρ.,σελ.64

¹⁰³ Μαρία Κορασίδου, Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπετές τους, Αθήνα- 2000 Τυπωθήτω,σελ.126,

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

έφαγε σήμερα χορταστικά. Και ακούμβησα στην κούνια του να το βυζάζω. Μα ήμουν πολύ κουρασμένη και δεν μπορούσα να κρατηθω. Το έβγαλα λοιπόν, και το έβαλα πολύ κοντά μου, μεσ' στο στρώμα και του έδωσα την ρόγα στο στόμα του. Εκεί με ζαναπήρεν ο ύπνος...Μα κει που πήγα να το σηκώσω, τι να διω! Το παιδί δεν εσάλευε...Ήταν απεθαμένο το παιδί-Το πλάκωσες γυναίκα το παιδί, είπεν ο πατέρας σου και τον επήραν τα δάκρυα. Τότε άρχισα εγώ να κλαίγω στα δυνατά και να ξεφωνίζω., Γ.Βιζυηνός, Το Αμάρτημα της Μητρός Μου: 55-57»

Στον Μεσαίωνα οι γονείς κοιμούνταν μαζί με τα παιδιά τους για να ζεσταίνονται εκείνα και για να μπορούν οι μητέρες τους να τα θηλάσουν κατά την διάρκεια της νύχτας.¹⁰⁴ Το μωρό έπρεπε να είναι στο πλευρό της μητέρας του, ώστε να μπορεί εύκολα να το παρηγορήσει, να το φέρει στο στήθος της δίνοντας του κάτι να φάει, ώστε να σταματήσει το κλάμα για να μπορέσει η υπόλοιπη οικογένεια να κοιμηθεί.

Οι θάνατοι βρεφών από ασφυξία (δηλαδή από «πλάκωμα») θεωρούνταν ατύχημα. Όμως υπάρχουν σήμερα σοβαρές αμφιβολίες για το αν ένα παιδί μπορεί να πάθει ασφυξία με τον τρόπο αυτό, και αυτού του είδους οι θάνατοι παραμένουν ένα μυστήριο.¹⁰⁵

¹⁰⁴ S.Shahar,οπ.παρ.,σελ.89 Βλ.και O.Hafton,οπ.παρ.,σελ.231

¹⁰⁵ O.Hafton,οπ.παρ.,σελ.241

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

«Οικογενειακό Πορτραίτο»

α. Έμφυλοι ρόλοι. Σχέσεις Ανάμεσα στους Γονείς και Παιδιά

Η σχέση, που αναπτύσσεται ανάμεσα στο παιδί και στους γονείς του, ρυθμίζεται εν μέρει, από το φύλο του παιδιού. Ο διαφορετικός προορισμός των φύλων θεμελιώνονταν στις διαφορετικές φυσικές, βιολογικές, ψυχολογικές, ιδιότητες που αποδίδονταν σε άνδρες και γυναίκες.¹⁰⁶

«Τα δύο ορφανά μια κόρη οκταετής και εν τετραετές παιδίον, εφόρου μαύρα κατάμαυρα όπου εστενοχώρουν και εχλώμαιναν τα πτωχά κάτισχνα κορμάκια των...Η Μόρφω...ήτο κατηφής και ενθυμείτο το περσινό Πάσχα, όταν έζη η μάνα της. Η ατυχής γυνή είχε αποθάνει από την γέννα της, το παρελθόν θέρος ...Τώρα η κορασίς είχε ...την μάμμην με την παραξενία της. Γλυκεία η Πασχαλιά η μήτηρ της χαράς! Γλυκεία μήτηρ, της Πασχαλιάς η ενσάρκωσις. Α.Παπαδιαμάντη, Παιδική Πασχαλιά,: 171,176»¹⁰⁷

Η απώλεια της μητέρας ήταν μεγάλο χτύπημα για τα παιδιά, ιδιαίτερα για την κόρη, εφόσον οι σχέσεις μητέρας-κόρης είναι ίσως οι περισσότερο εξισωτικές από οποιοσδήποτε άλλες σχέσεις γονέων παιδιών.¹⁰⁸

Οι σύγχρονοι κοινωνιολόγοι θεωρούν την σχέση μητέρας κόρης, ως τον ισχυρότερο οικογενειακό δεσμό του δυτικού πολιτισμού. Στις παραδοσιακές κοινότητες, η μητέρα αποτελεί παράδειγμα για την κόρη της, πρώτη δασκάλα και σύμβουλο ζωής.¹⁰⁹

Το εορταστικό κλίμα της Πασχαλιάς κάνει πιο έντονο το αίσθημα της απουσίας της μητέρας. Οι ρόλοι του επιτάφιου θρήνου αντιστρέφονται και δεν είναι η μάνα που θρηνεί το παιδί, αλλά το παιδί την μάνα.

Η μητέρα και κόρη έχουν μια ιδιαίτερα στενή σχέση, γεγονός που απορρέει από το ότι μοιράζονται τα ίδια καθήκοντα και τις ίδιες προσδοκίες του φύλου τους.

«Οι κοπέλες πρέπει να μάθουν από πρόωμα στην δουλειά. Παντρεύονται μικρες και πάνε σ'αντρός τα χέρια και οι μανάδες, παίρνουν τ'ανάθεμα, αν δεν τες μάθουν. Άλλο πράμα τα αγόρια., Κ.Θεοτόκης, Ο Κατάδικος:36»

¹⁰⁶ Ελεγκμίτου-Μπακαλάκη,οπ.παρ.,σελ.19

¹⁰⁷ Τα κορίτσια όταν πέθαινε κάποιος δικός τους φορούσαν μαύρο μαντήλι και μαύρα ρούχα, Μ.Παπαθανασίου,οπ.παρ.,σελ. 117.Στον Παπαδιαμάντη, δεν αρέσει η εικόνα των δύο παιδιών ντυμένα στα μαύρα,πιθανότατα επηρεασμένος από την νέα αντίληψη, που θέλει τα παιδιά/ την παιδική ηλικία να «προφυλάσσονται,» από τις κακουχίες και δυστυχίες του κόσμου.

¹⁰⁸ B.Gottlieb, Family in the Western world from the Black Death to the industrial Age, Oxford-1993, OUP,σελ.174

¹⁰⁹ O.Hafton,οπ.παρ.,σελ.256

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Οι πρωτότοκες κόρες βοηθούν από νωρίς στις δουλειές του σπιτιού αλλά και στην ανατροφή των άλλων παιδιών «της καλομάνας το παιδί, το πρώτο είναι θηλυκό»¹¹⁰.

Τα κορίτσια εκπαιδεύονταν αποκλειστικά από την μητέρα τους, μάθαιναν να σέβονται τις θρησκευτικές αξίες και πώς να γίνουν καλές σύζυγοι, επιδεικνύοντας υπακοή και σεμνότητα και προστατεύοντας την αγνότητά τους.¹¹¹

Οι στάσεις και συμπεριφορές των μανάδων προς τους γιους ήταν διαφορετική.

«Η κυρία Ερασμία, καίτοι μη επιδοκιμάζουσα τας τραμπουκικάς τάσεις του υιού της, δια τον οποίο έτρεφε μεγάλα και φιλόδοξα ονειροπολήματα, χωρίς όμως ποτέ να προλειάνη την πραγματοποίησιν αυτών δια της μητρικής μερίμνης, δεν ηρνείτο ποτέ τίποτα εις αυτόν. Ι.Κονδυλάκης, Οι Άθλιοι των Αθηνών:231»

Η Κυρία Ερασμία, είναι το προς αποφυγήν πρότυπο, αστής μητέρας, εφόσον δείχνεται ανεκτική «ελαστική» στις ατασθαλίες του γιου της. Η σχέση μητέρας-γιου διαμορφώνεται και υπό την επίδραση των μητρικών αξιώσεων, μέσω των οποίων πιθανόν να εκπληρώνονται προσωπικές, ασύμβατες με το φύλο της, φιλοδοξίες.

Ο ρόλος και η θέση του πατέρα στην οικογένεια καθορίζουν τόσο την στάση του απέναντι στην σύζυγό και στα παιδιά του, όσο και την ποιότητα των συμπεριφορών των τελευταίων προς το πρόσωπό του.

«Ποιος βήχει; ηκούσθη μια φωνή όπισθεν του μεσοτόιχου... Το μωρόν δεν εδέχθη την ρανίδα του ρευστού εις το στόμα.. εν τη ορμή του βηχός...Σκασμός! Είπεν πάλιν ο Κωσταντής, ο πατήρ του βρέφους.μέσα στον ύπνο του...Η λεχώνα εξαφνίσθη μέσα στον ύπνο της, ακούσασα ίσως τον βήχα του μικρού και άμα τον αλλόκοτον βραχύν διάλογον, όστις διημείφθη μέσω του ξυλότοιχου μεταξύ του κοιμωμένου και της αγρυπνούσης. Α.Παπαδιαμάντης, Η Φόνισσα:21»

Ο πατέρας εκτός, από την τελετουργική πράξη, τα κολυμπίδια που τελούνται-όπως θα αναφερθεί στην συνέχεια-τρεις μέρες μετά την γέννηση, δεν φαίνεται να έχει ουσιαστική παρουσία και συμμετοχή κατά τον τοκετό, και τις μέρες τουλάχιστον πριν το «σαράντισμα» του μωρού. Ως το σαράντισμα η λεχώνα απομονωνόταν από τον άντρα της, εφόσον αυτό το διάστημα, απαγορεύονταν οι δύο σύζυγοι να έχουν σεξουαλικές σχέσεις. Μαζί της κοιμόνταν άλλες γυναίκες, συνηθέστερα η πεθερά της.¹¹²

¹¹⁰ Θ.Παραδέλλης,οπ.παρ.,σελ.105

¹¹¹ Ε.Αυδίκος,οπ.παρ.,σελ.174

¹¹² Ε.Αυδίκος,οπ.παρ.,σελ.91

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

«Λαβών δε τα τέκνα του από των χειρών τα εκάθισεν επί τον γονάτων και αι χρυσαί μικραί κεφαλαί των επηρείσθησαν εκατέρωθεν δροσεραί επί του φλέγοντος μετώπου του...Δέν μου κηλαδείτε σεις λίγο παιδάκια μου;», Ε.Λυκούδης, Ο Διαχειριστής του Συντάγματος: 43»

Στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, απαιτείται απέναντι στον πατέρα να δείχνεται σεβασμός και ευγνωμοσύνη, εφόσον είναι το μόνο οικονομικά ενεργά μέλος της οικογένειας. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, σύμφωνα με την νέα αντίληψη για την οικογένεια ο πατέρας πλέον εκφράζει τα συναισθήματά του απέναντι στα παιδιά του και με βάση αυτά θεμελιώνει σταδιακά τη σχέση μαζί τους.¹¹³ Παρόλα αυτά η πατρική τρυφερότητα δεν αποτελεί «ανακάλυψη» του 20^{ου} αιώνα. Σε μεσαιωνικό χειρόγραφο εικονίζεται, ένας πατέρας να παίζει με τα παιδιά του.¹¹⁴

«Ήτο εκεί ο υιός της, ο μικρότερος των δύο, όστις επειδή ο πατήρ, ως νεοφερμένος, του είχαν πει εκείνο το μεσημέρι, ότι δεν έπρεπεν άμα θα ήρχετο το βράδυ από το σχολείον, να τρέχει στους δρόμους να παίζει, αλλά να κάθεται στο σπίτι να μελετά το μάθημά του, εώσου το μάθειν πρώτον...Δεν θα ηρκείτο πλέον όπως τας ημέρας όπου έλειπεν ο πατέρας του, άμα ήλθεν από το σχολείον να πετάζει τα βιβλία του... Α.Παπαδιαμάντης, Γυνή Πλέουσα: 67-68»

« Ο πατεριασμένος τους εξούσε ακόμα... μά τι νοικοκύρης, το πρόκοψε αλήθεια. Χαρτοπαίκτης, μέθυσος...Έκαμε και αυτή ένα γαμπρό μα τι γαμπρό!..., Α.Παπαδιαμάντης, Η Σταχομαζώχτρα :116»

Οι αντιλήψεις για τον πατέρα συμπυκνώνονται σε γενικές στερεοτυπικές απόψεις, όπως του καλού και υπεύθυνου οικογενειάρχη που νοιάζεται για τα παιδιά του, το σχολείο, και την προίκα, ενώ ο κακός πατέρας αδιαφορεί για την οικογένεια του, και ενδιαφέρεται μόνο για την προσωπική του διασκέδαση, πίνει και σπαταλά τα χρήματά του σε χαρτοπαίγνια και είναι βίαιος. Όταν ο πατέρας ήταν απών είχε μια συμβολική λειτουργία στην συνείδηση των παιδιών εκπροσωπούσε στα μάτια τους την εξουσία, το νόμο, τον κόσμο έξω από τα όρια του κοινωνικού περιγύρου του παιδιού.¹¹⁵

«...έμαθε την ευτυχή είδηση, ότι η συμβία του, του είχε γεννήσει κληρονόμον. Α.Παπαδιαμάντης, Φώτα-Ολόφωτα: 42»

Οι γιοι, ιδιαίτερα οι πρωτότοκοι ή οι μοναχογιοί, ήταν οι συνεχιστές του γένους κληρονομούσαν το πατρικό όνομα και την περιουσία, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα και την ευθύνη να την διατηρήσουν και, εί δυνατόν, να την διευρύνουν .

¹¹³ Δ.Μακρυνιώτη,οπ.παρ.,σελ.161-163

¹¹⁴ S.Shahar, οπ.παρ.,σελ.114

¹¹⁵ Μ.Παπαθανασίου,οπ.παρ.,σελ.134,137

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

«...Όταν έγινε δώδεκα χρονών ο Στάθης, ο πρωτότοκος, ο πατήρ του τον απέσυρε από το σχολειόν δια να μάθη την πατρών τέχνην ... ο Θανασάκης, ό δεύτερος γιος...τονε σχόλασε και αυτόν από τα γράμματα και τον έστρωσε στην τέχνην., Α.Παπαδιαμάντης, Η Τύχη Από Την Αμέρικα: 335»

«...ο γέρον θαλασσινός δεν είχε παρά τον υιόν του τον Παναγιώτη, παιδιόν δώδεκα ετών...Αλλ'ο Πάππος (ενν.ο Παναγιώτης) του έφευγεν. Επηδούσεν από βράχον εις βράχον, από ακρογιαλιάν εις ακρογιαλιάν. Αγαπούσε πολύ να τρέχη, να χαζεύη και να μην υπακούη...Ο Μπαμπούκος δεν ήθελε να αφήση τον υιό του να ξεμπουρδαλιάζη και εζήτει να τον πάρη μαζί του. Ο γέρον τον εκυνήγησε...-Μού έβγαλε την ψυχή ανάποδα, το διαλόσκυλο...Ηρχισε να κλαίη μετά λυγμών. Ο πατήρ του βεβαίως επνίγετο ...μετά την συμφορά επανείδεν τον Πάππον, όστις εφαινετο τόσον σύννουσ και σοβαρός, ώστε εφάνη ότι δια της συμφοράς είχε γίνει δια μιάς ανήρ...Α.Παπαδιαμάντης, Το Ενιαύσιον Θύμα:216-224» .

Ο ρόλος που επιφυλάσσονταν στα άρρενα για την εξασφάλιση της συνέχειας της πατρικής περιουσίας και της διαχείρισης της, ήταν προνομιακός. Έτσι είχαν ηγετικό ρόλο στην οικογένεια.¹¹⁶

Όπως η κόρη δέχονταν τις υποδείξεις της μητέρας της, ομοίως και ο γιος βάδιζε στα βήματα του πατέρα του. Ο πατέρας φρόντιζε να εκπαιδεύσει τον γιο του από μικρή σχετικά ηλικία στο επάγγελμα, την «τέχνη» του. Συχνά τα παιδιά αντιδρούσαν στην προοπτική αυτή.

Στο τελευταίο απόσπασμα η αντίδραση του «Πάππου» είναι περισσότερο ένα παιδικό πείσμα, ίδιον της ανωριμότητας της ηλικίας του. Ο πόνος για το χαμό του πατέρα, αφυπνίζει το παιδί, και του δείχνει τον δρόμο προς την ενηλικίωση και την ωριμότητα.

«Ο μεγαλιέτερος μου αδερφός ώφειλε να μάθη την τέχνην του πατρός μας, δια να λάβη εν τη οικογένεια τον τόπο εκείνου. Εγώ έμελλον ή μάλλον ήθελον να ξενιτευθώ, και ούτω καθεξής. Γ.Βιζυηνός, Το Αμάρτημα της Μητρός Μου: 37»

Οι υστερότοκοι για να εξασφαλίσουν την οικονομική τους αυτοτέλεια και να επιβιώσουν, έπρεπε ή «να μούνε στην «δούλεψη» του μεγαλύτερου αδερφού τους ή να ξενιτευτούν.¹¹⁷

¹¹⁶ Χ.Λούκος, Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα, Ηράκλειο-2000, Παν/μιακες Εκδόσεις Κρήτης, σελ.125

¹¹⁷ Στην Κάρπαθο, τα υστερότοκα κορίτσια, όπως και αγόρια, ιδιαίτερα των φτωχότερων οικογενειών μετανάστευαν ή πήγαιναν δουλέψουν ως υπηρέτριες, εργάτριες, μοδίστριες, ή υφάντριες ή στα κτήματα του πρωτότοκου αδερφού ή της πρωτότοκης αδερφής τους, Β.Vernier, Η Κοινωνική Γέννηση των Συναισθημάτων: Πρωτότοκοι και υστερότοκοι στην Κάρπαθο, μτφρ. Ε.Τσελέντη, Αθήνα 2001,(1991), Αλεξάνδρεια.σελ.57-58

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Οι χήρες και οι χήροι με παιδιά συνήθως ξαναπαντρεύονταν. Τα παιδιά αποκτούσαν μητριά ή πατριό.¹¹⁸

«Κλαίγε τον όποιου πεθάν'η γυνάικα και τ'αφήση και μικρό παιδί. Τι να κάμω; Πώς να τα' αναθρέψω εκείνο το παιδί; Ήθελε βυζί, ήθελε σιγύρισμα. Στο τέλος άκουσα τα λόγια των δικών μου και παντρεύτηκα πάλι...Τώρα δεν απόμεινε άλλο ν' αγαπάω στον κόσμο παρά ο Βασίλης, το παιδί της Ζωίτσας...Μα τι κακή ψυχή εκείνη η Ακριβή...-Κουρούνη! Δεν τηράς και τα'άλλα σου παιδιά! Δεν ξέρω τι βρίσκεις σε αυτό το τιποτένιο! έβριζε. ..Τώρα το παιδί μεγάλωσε...μπορεί να το κάμουν και να μας πετάξει όζ' από το σπίτι...είνε της μάνας του...Να πάρη το σπίτι! Να περπατήσουν γδυνά και πεινασμένα τά παιδιά μου! Το φαρμακώνω, φώναζε η σκύλα. Και μέσα στο χάραμα, χωρίς να το ξέρω τι κάνω, μ' έβαλε σαν τράφο, με γονάτισε, μού' δωκε το ντουφέκι στα χέρια, κ'έριζα!, Α.Καρκαβίτσας, Η Μητριά: 47-50»

«Εξαρχής την εμίσησεν, αλλά την υπέφερεν επόλιγον καιρό. Όταν μετά έτος άρχισε να γεννοβολά και να σπαργανίζη, τότε ο φθόνος προς την πρόγονήν ετριπλασιάσθη, αυτή η μικρή κουρούνα, η κουκοβάια έπταιεν...Φαίνεται ότι η μητριά ελογάριαζεν ότι, εάν είχε λείψει εγκαίρως από την μέσην η προγονή της, το σπιτάκι και τ'αμπέλι και το μικρόν ελαιώνα της μακαρίτισσας θα τα εκληρονόμει αυτοδικαίως ο Κουμένης, και είτα με τον καιρόν θα τα απέκτων....οι δύο θυγατέρες της, αίτινες άλλως δεν είχαν να πάρουν μεγάλην προίκα...εξεψύχησεν ο άθλιος πατήρ-όστις είχε θελήσει ποτέ να ρίψη την μικράν κόρην του εις το πυθμένα της θαλάσσης, ως δια να την στοιχειώση., Α.Παπαδιαμάντης, Η Στοιχειωμένη Κάμαρα:635-639»

Οι πατέρες δεν μπορούσαν να μεγαλώσουν μόνοι τους τα παιδιά τους έτσι ξαναπαντρεύονταν. Διαχειρίζονταν την προίκα της πρώτης του γυναίκας ,αλλά αυτή ανήκε στο(-α) παιδί(-ά), που είχε αποκτήσει μαζί της. Η μητρική περιουσία μεταβιβάζονταν στον γιο και δίνονταν στην κόρη, ως προίκα. Αυτή η πραγματικότητα, όπως φαίνεται και στα τα δύο διηγήματα, προκαλούσε την επιβουλή του παιδιού από την ζηλόφθονη και κακοπροαίρετη μητριά του. Ο «φυσικός» πατέρας και στις δύο περιπτώσεις γίνεται υποχείριο της μητριάς, και πείθεται να σκοτώσει το παιδί του.

Φαίνεται ότι η μητέρα έκανε, ό,τι δυνατόν προκειμένου να εξασφαλίσει τα δικαιώματα των παιδιών της.

Τα δύο χωρία εγείρουν τον προβληματισμό, του κατά πόσον η λογοτεχνική αναπαράσταση, σχέσεων ανταγωνισμού στο εσωτερικό της οικογένειας, αντιστοιχεί σε πραγματικές καταστάσεις συναισθήματα ή πρόσωπα, ή αποτελεί μια ακραία εκδοχή τους.

¹¹⁸ S.Shahar, οπ.παρ.,σελ.160

Ένας έμπορος, στην Σύρο για να αποτρέψει τέτοιας φύσεως συγκρούσεις, προνοεί και στην διαθήκη του κληροδοτεί τον γιο που είχε από τον πρώτο γάμο, «ολόκληρον την μητρικήν περιουσίαν».¹¹⁹

Τυχαίνει κάποτε, παιδιά, από τον πρώτο γάμο, συνηθέστερα του συζύγου, να αναλαμβάνουν την φροντίδα του θετού γονιού τους. Σε διαθήκη από την Νάξο τον 17^ο αιώνα, μια μητριά αφήνει την περιουσία της στα τρία παιδιά του άνδρα της, πράξη που υπονοεί την ύπαρξη συναισθηματικών δεσμών.¹²⁰

« ...και ήρχισε να καλωπιζήται και να στρίβη τον μύστακα, αποβλέπων εις δεύτερον γάμον. Αλλά, δια τα δύο παιδιά, τάχα θα επανήρχετο πάλιν η χαρά εκείνη, θ' ανέτελλεν εκ νέου γλυκεία η Παιδική Πασχαλιά; Δια τον Ευαγγελινόν ίσως, διά την Μόρφω όμως ποτέ. Αυτή ησθάνετο πλέον την απουσία της μητρός της και ήξευρεν ότι δεν έμελλε να την επανίδη πλέον επί της γής.», Α.Παπαδιαμάντης, Η Παιδική Πασχαλιά: 176»

Η μητριά συγκαταλέγεται μεταξύ των «δημοφιλέστερων κακών» των παραμυθιών και της λογοτεχνίας. Ίσως αυτό συμβαίνει, επειδή απειλεί να διαρρήξει την «μοναδικότητα» της σχέσης του παιδιού με την φυσική του μητέρα. Ακόμα οι αντιθέσεις που υπήρχαν ανάμεσα στο παιδί με τους φυσικούς γονείς «απογυμνώνονταν» όταν κάποιος ή και οι δύο γονείς ήταν θετοί.¹²¹

¹¹⁹ Χ.Λούκος, οπ.παρ.,119

¹²⁰ Ε. Καλπουρτζή, οπ.παρ.,σελ.172

¹²¹ Β.Gottlieb, οπ.παρ.,σελ.171

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

β. Τα Αδέρφια, ο παππούς και η γιαγιά: Σχέσεις Ανισότητας, Αλληλεγγύης ή Υποταγής;

Εκτός από τους γονείς σημαντικά πρόσωπα στην ζωή του παιδιού είναι τα αδέρφια, μικρότερα ή μεγαλύτερα, οι παππούδες και οι γιαγιάδες, που ενίοτε συγκατοικούσαν με την οικογένεια.

Οι δεσμοί που αναπτύσσονταν ανάμεσα στα αδέρφια, καθορίζονταν σε μεγάλο βαθμό από το φύλο και την ηλικία των παιδιών.

Οι ισχυροί δεσμοί αναπτύσσονται ανάμεσα στα αδέρφια με μικρή διαφορά ηλικίας, αλλά και ανάμεσα στα μικρότερα με τις μεγαλύτερες αδερφές που τα πρόσεχαν όταν έλειπαν οι γονείς τους.¹²²

Ο παράγοντας, φύλο επηρέαζε, λιγότερο τις σχέσεις τους, όταν ήταν ακόμη μικρά και είχαν μικρή διαφορά ηλικίας.

« Τα δύο παιδιά της, καθήμενα επί της ψάθης έπαιζαν, η Λενιώ με την κούκλα της, ο Μανώλης με το караβάκι του. Η πρώτη, πενταετής, εδοκίμαζε να ειπή ένα παραμύθι είς τον δεύτερον, τετραετή, όστις έχασκε να την ακούη, Α.Παπαδιαμάντη, Οι Ελαφροϊσκιωτοι: 476»

Τα δύο παιδιά παίζουν με διαφορετικά παιχνίδια, η Λένη με μία κούκλα και ο Μανώλης με το караβάκι του. Τα παιχνίδια συνέβαλλαν σημαντικά στην κοινωνικοποίηση των παιδιών. Οι κούκλες συνέβαλαν στην μίμηση του μητρικού ρόλου.¹²³

Η οικογενειακή ιεραρχία, κορυφωνόταν στα ηλικιωμένα μέλη της πρώτα στα αρσενικά και έπειτα στα θηλυκά, ενώ ακολουθούσαν οι γαμπροί, οι νύφες, και στην βάση της βρίσκονταν τα παιδιά. Οι ηλικιωμένοι ασκούσαν διευθυντικό ρόλο και επέβλεπαν τα νεότερα μέλη του ίδιου φύλου.¹²⁴

Ο παππούς και η γιαγιά είχαν ξεχωριστή σχέση με τα εγγόνια τους, όπου εξέλειπαν οι ανταγωνισμοί και οι εντάσεις.

«Έκαμε και αυτή ένα γαμπρό μα τι γαμπρό! Και τι δεν ήθελεν υποστή, προς ποιάς θυσίας ηδύνατο να οπισθοδρομήσει, δια την αγάπη των δύο τούτων παιδιών, τα οποία ήσαν δις παιδιά δι' αυτήν καθόσον ήταν τέκνα του τέκνου της. Εν τούτοις δεν ήθελε να δεικνύη αυτοίς μεγάλην αδυναμian...απέμεινεν εις τα δύο πλάσματα, αλλά μάλλον πρακτική αγάπη και προστασίαν., Α.Παπαδιαμάντης, Η Σταχομαζώχτρα: 116-118»

¹²² Μ.Παπαθανασίου,οπ.παρ.,σελ.156-157

¹²³ Ο.Hafton,οπ.παρ.,σελ.249-250

¹²⁴ Ε.Αλεξάκης, Τα παιδιά της Σιωπής, Οικογένεια, Συγγένεια και Γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ Αττικής-Λαυρεωτικής, Αθήνα-1996, Παρουσία,σελ.99

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

«Οι δύο κακογεράματοι με το μωρό, όπου είδε το φως ... Παίρνοντας αγκαλιά το εγγονάκι του (ενν.ο παππούς)το πηγαίνει με την αράδα σε δύο γειτόνισσες...να δίνουν το γάλα τους στο ορφανό., Ε.Λυκούδης, Ο Απόστρατος Μουσικός:168»

Η γιαγιά ή η γιαγιά και ο παππούς μαζί, υποκαθιστάν και τους δύο γονείς, αναλαμβάνοντας την ανατροφή των εγγονιών τους. Πρόκειται για τους γονείς της μητέρας των παιδιών. Αξιοσημείωτο είναι ότι και στα δύο αποσπάσματα ο πατέρας, βρίσκεται εν ζωή, αλλά δεν αναλαμβάνει τις υποχρεώσεις του, απέναντι στα παιδιά του.

Η γιαγιά από την πλευρά του πατέρα, προβάλλει λιγότερο στην συναισθηματική ζωή των παιδιών, συγκριτικά με την γιαγιά από την πλευρά της μητέρας. Το στοιχείο αυτό αναδεικνύει τη σημασία των μητροπλευρικών συγγενών σε κοινότητες που κυριαρχεί η πατροπλευρική συγγένεια.¹²⁵

«Η Χαρμολίνα εκατοίκει πλησίον της κόρης της, εις έν χαμόγιον της μεγάλης οικίας...Όπως ισοβίως έφερε της χηρείας τα δεσμά, ισοβίως είχαν αναλάβει και το ζυγόν της θητείας πλησίον της κόρης της και του γαμβρού της... Ώφειλεν από πρωίας να νίψη όλα τα παιδιά, να τα ενδύση, να τα χτενίση, να τα βάλη να σταυρώσουν τα χέρια και να πουν το Πάτερ Ημών...να τους δώση να κολατσίσουν...ή να τους φτιάση τηγανόπιττες και γριές δια να φάγουν, να οδηγήση τα δύο με τρία εξ αυτών εις το σκολειό...να επιβλέπη τα άλλα...να μην πέσουν στην στέρνα ή το πηγάδι. Έπειτα να τα αποκοιμήση, να τους λέγει τραγούδια., Α.Παπαδιαμάντης, Η Θητεία της Πενθεράς: 407-411»

Η μητέρα της νύφης μένει μαζί με την οικογένεια, αναλαμβάνει την φροντίδα των εγγονιών και συμβάλει στην οικογενειακή οικονομία.

Η στενή σχέση με τη γιαγιά δεν φαίνεται να κυριαρχείται από υποδείξεις ή συμβουλές, δεν μοιάζει να στηρίζεται στην στενή επιτήρηση και τον έλεγχο, αλλά μάλλον στην φροντίδα του ανήλικου προς το παιδί και την αλληλεγγύη μεταξύ τους είναι κατά βάση σιωπηλή, αλλά είναι μια ισχυρότερη σχέση στοργής.¹²⁶

«...εσυνείθιζον να παλαίω με το παππούν, αναρριχώμενος επί της ράχεως και των υψηλών αυτού ώμων...Ο παππούς κατά τους θορυβώδεις εκείνους αγώνας εκηρύττετο πάντα ηττημένος... Αλλά λοιπόν αι κακουχίαι και τα βάσανα, όσαν υπέστην, όσα έμμελον να υποστώ, με την γλυκείαν ελπίδαν να επιστρέψω ποτέ εις το χωρίον μου με μιαν βασιλοπούλαν εις το πλευρόν μου, επήγαιεν εις τα χαμένα ; Καλά παππού! Αν με διής και ξαναπιάσω βελόνι, πες πώς είμαι θηλυκός και δεν το ξέρω!, Γ.Βιζυηνός, Το Μόνον της Ζωής μου το Ταξείδιον:115,147»

¹²⁵ Μ.Παπαθανασίου,οπ.παρ.,σελ.151

¹²⁶ Μ.Παπαθανασίου,οπ.παρ.,σελ.150,152

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Ο μικρός Γιώργης ενέγραψε την «σκληρή» πραγματικότητα της μαθητείας, στον φανταστικό κόσμο των αφηγήσεων του παππού του. Οι παππούδες αφηγούνταν στα παιδιά ιστορίες από το παρελθόν και έτσι τα εκείνα γνώριζαν έναν κόσμο διαφορετικό από αυτόν που ζούσαν, ή διδάσκονταν στο σχολείο.

Το να είσαι πατέρας, γιος, αδερφός ή αδερφή, σύζυγος, σήμαινε ότι αποδεχόσουν ένα ρόλο, μια σειρά καθηκόντων και μια προκαθορισμένη θέση στην δομή της οικογένειας¹²⁷

¹²⁷ B.Gottlieb, οπ.παρ.,σελ. 267

Τελετουργίες της Βρεφικής Ηλικίας

Το βρέφος τρεις μέρες μετά τον τοκετό, υπόκειται σε μια τελετουργική πράξη με δημόσιο χαρακτήρα, το λούσιμο του βρέφους,(τα «κολυμπίδια», τα «κολυμπηματα», τα «λουσίματα», τα «τριημεράτα» του βρέφους.) με παρόντες συγγενείς και φίλους.

« Την εσπέραν της μεγάλης εορτής, άμα την τριημερεύσει της λεχούς και του παιδιού, έβαλαν την σκαφίδα κάτω εις το πάτωμα και την εγέμισαν με χλιαρόν νερόν βρασμένον με δάφνας και μύρτους. Επρόκειτο να τελέσουν τα κολυμπίδια του παιδιού... Η καλή μαμμή αφήρησεν όλα τα σπάργανα... και το έρριπεν απαλώς στην σκαφίδα. Ήρχισε να το πλύνη και να αφαιρή τα άλατα, με τα οποία το είχε πιτυρίσει κατά την στιγμή της γεννήσεως, αφού το είχαν αφαιρόκει. Αφήρησε το βαμβάκιον, με το οποίο είχε περιβάλει τας παρειάς του παιδιού δια να κάμη άσπρα γένια. Έλαβε την μασα, τηνσιδηρά λαβίδα από την εστίαν, και την έβαλε μέσα εις την σκάφην δια να γίνη το παιδίον σιδηροκέφαλον...Και συγχρόνως ο πατήρ, η μήτηρ, η μαμμή η Πλανταρού και άλλοι συγγενείς και φίλοι παρόντες έρριπτον αργυρά νομίσματα, δια να ασημώσουν το παιδίον. Τα επέθετον αβρώς επί του στέρνου και της κοιλίας του βρέφους, και ολισθαίνοντα έπιπτον εις τον πάτον της σκάφης., Παπαδιαμάντης, Φώτα-Ολόφωτα:43».

Το παραπάνω απόσπασμα βρίθει συμβολισμών που συμπυκνώνουν τις προσδοκίες και ελπίδες για το μέλλον το παιδιού.

Η μαμμή, μετά την γέννηση του νεογνού, αλείφει το σώμα του με αλάτι «για να δέσει», «να σφίξει» το σώμα του «να θρέψει το απαλό του κεφάλι», αλλιώς θα γίνει φιλάσθενο και λεπτοκαμωμένο. Επιπλέον το αλάτι έχει και αποτρεπτικό χαρακτήρα καθώς χρησιμοποιείται, ως αντιβασκάνιο ή για να διαλυθούν οι κατάρες που έχει εκστομίσει κάποιος.¹²⁸ Η «ψεύτικη» γενειάδα από βαμβάκι, πιθανόν τοποθετούταν για να ζήσει πολλά χρόνια και να αποκτήσει σοφία και γνώση.

Επικεφαλής αυτής της τελετουργικής πράξης βρίσκεται η μαμμή. Η μαμμή βουτούσε το παιδί σε σκάφη με «διαβασμένο» νερό (μπορεί να περιείχε αυγό, κρασί, αλάτι, ζάχαρη κ.α.). Στο νερό προσθέτουν και άλλες ουσίες εκτός από το αλάτι, διαφορετικά κατά περιοχές, όπως «η μασιά». Οι γονείς και οι συγγενείς ρίχνουν στο νερό νομίσματα κατά σειρά: η μητέρα, ο πατέρας, η γιαγιά, ο παππούς και οι συγγενείς, πρώτα οι γυναίκες και έπειτα οι άνδρες.

Η τελετουργία αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί, ως ένα είδος λαϊκού, κοσμικού, βαπτίσματος, η μέριμνα δεν είναι η «πνευματική πορεία» και η «αναγέννηση» του βρέφους, αλλά η ενίσχυση εκείνων των χαρισμάτων, που έχουν ή θα έχουν να κάνουν

¹²⁸ Θ.Παραδέλλης,οπ.παρ.σελ.126

με την υπόλοιπη ζωή του. Είναι μια εκδραμάτιση των εφοδίων που πρέπει να έχει στην ζωή του το νέο μέλος της οικογένειας προκειμένου να επιτύχει. Στην «βάφτιση» αυτή το ρόλο του παπά αναλαμβάνει η μαμμή. Όλη αυτή η τελετουργία εντάσσει, ενσωματώνει το παιδί στην ίδια την οικογένεια του.¹²⁹

Η βάφτιση αποτελεί μια καθοριστική στιγμή στην σύντομη ζωή του βρέφους. Είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κοινότητα και την εκκλησία, για την οποία αντιπροσωπεύει μια πνευματική γέννηση. Η σημασία και η σπουδαιότητα που έχει το βάπτισμα στο ελληνικό πολιτισμικό μόρφωμα αναδύεται με ιδιαίτερη ένταση και δραματικότητα στην περίπτωση που το βρέφος μείνει αβάπτιστο.¹³⁰

«Την άλλη φορά σύντεκνε παπά, την ευχή σου να 'χω, μ'εμάλωσες. Μου 'πες, πώς δεν έκαμα καλά που έπιασα το παιδί και το βάφτισα το μοναχή μου στον αέρα, κ'είπα στο όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, μα πως έπρεπε να το βαφτίσω σε μια λεκάνη με νερό...και μού 'πες πως το παιδί σαν απέθανε, δεν έπρεπε να ταφή σε άγια χώματα, και δεν μπορούσες η αγιωσύνη σου να 'ρθης να το διαβάσης...Είπα μια να πάρω το παιδί, να το τολίξω καλά και να σου το φέρω να το βαφτίσης παπά μου...μόνε φοβήθηκα μην τελειώση στο δρόμο το παιδί, και πάη αβάπτιστο, και τότε θα το είχα στο λαιμό μου...», Α.Παπαδιαμάντη, Η Συντέκνισσα: 585»

Όταν το βρέφος, ήταν ασθενικό ή επρόκειτο να πεθάνει, η μαμμή ή γηραιότερη του σπιτιού αναλάμβανε να τελέσει το «αεροβάφτισμα» ή «καντηλοβάφτισμα» για να μην πεθάνει το παιδί αβάπτιστο. Τα αβάπτιστα βρέφη, μεταμορφώνονται σε δαιμονικά όντα και περιφέρονται πάνω στην γη ζητώντας την λύτρωση και βασανίζουν τους γονείς τους. Για την εκκλησία ο θάνατος αβάπτιστου νεογέννητου, θεωρείται βαρύ αμάρτημα των γονέων, στους οποίους απαγορεύει να κοινωνήσουν για τρία ή πέντε χρόνια.

Στο αεροβάφτισμα η μαμμή μπροστά σε μια εικόνα συνήθως, σηκώνει το νεογέννητο τρεις φορές προφέροντας την φράση: «εις το όνομα του Πατρός, του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, Βαπτίζεται ο δούλος του Θεού τάδε». Αυτή η κοσμική βάφτιση, δεν καταδικάζεται από την εκκλησία αλλά αποτελεί ένα είδος συμβιβαστικής λύσης, προκειμένου να σωθεί η ψυχή του βρέφους. Το νεογέννητο όμως εφόσον επιβιώσει, πρέπει να βαπτιστεί και από ιερέα.¹³¹

¹²⁹ Θ.Παραδέλλης,οπ.παρ.σελ.129-131

¹³⁰Θ.Παραδέλλης,οπ.παρ., 6,140

¹³¹ Τα αβάπτιστα μεταμορφώνονται σε τελώνια, διάβολοι, οξαπεδώ, σμερδάκια, χαμοδράκια, βρυκόλακες, ξωτικά και ενίοτε καλικάντζαρους. Επισκέπτονται τους γονείς τους στον ύπνο τους ζητώντας το όνομά τους, θηλάζοντας την μάνα τους, αναστατώνουν το σπίτι αλλάζοντας θέση στα

Στο απόσπασμα ο ιερέας επικρίνει την γυναίκα γιατί δεν βάπτισε το παιδί σε μία λεκάνη με νερό. Ίσως ο συγκεκριμένος ιερέας να εκτιμούσε ότι το νεογέννητο έπρεπε οπωσδήποτε να «βαπτιστεί σε νερό». Τα αβάπτιστα βρέφη δεν θάβονται στο νεκροταφείο, αλλά κυρίως σε μέρη υγρά, «για να έχει εκεί νερό να βαπτιστεί».¹³²

«...Εν τω μεταξύ η Αχιλλείνα είχε γεννήσει και μάλιστα είχε σαραντίσει ήδη...Την άλλη χρονιά...είχε γεννήσει εν τω μεταξύ και άλλο αγόρι...-Έχουμε για την ώρα, να μην αβασκαθούμε, δύο Δράκους στο σπίτι μας. Δράκος ο περυσινός, Δράκος ο φετινός. -Καλύτερα να σας φυλάνε κιόλα, είπα εγώ...Και πώς ;Δεν τους εβαφτίσατε; -Μά έχουμε νουνό; Τα βαφτίσια θέλουν έξοδα. ,Α.Παπαδιαμάντης, Οι Δύο Δράκοι:105-106»

Το παιδί πρέπει να βαπτιστεί στις πρώτες σαράντα μέρες από την γέννηση. Τα αγόρια βαφτίζονταν την Κυριακή, ενώ τα κορίτσια το Σάββατο ώστε να «αποτραπεί» στο μέλλον να η γέννηση και άλλων κοριτσιών Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις που δεν τηρούνταν αυτή η προθεσμία και το παιδί παρέμεινε αβάπτιστο.

Το αβάπτιστο δεν φέρει ποτέ προσωπικό όνομα μέχρι την τέλεση του μυστηρίου, αντίθετα φέρει μια κοινή ονομασία, που δεν το διαφοροποιεί από κανένα άλλο αβάπτιστο βρέφος. Το αβάπτιστο αγόρι αποκαλούνταν «Δράκος» ή «Δρακούλης» και το κορίτσι, «Δρακού» ή «Δρακούλα». Ενίοτε χρησιμοποιούνταν και όρος «Τουρκάκι» ή «Οβριός». Η αντίληψη αυτή του αβάπτιστου εκτός χριστιανικής και εθνοτικής κοινότητας επικρατεί και σε άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες.¹³³

Στο χωρίο του Παπαδιαμάντη οι λόγοι που ανέβαλαν την βάπτιση των δύο παιδιών είναι οικονομικοί. Οι γονείς είναι φτωχοί και δεν έχουν επιλέξει ακόμα νονό για να τα βαφτίσει. Εκείνοι που αμελούν ή δεν έχουν την δυνατότητα να βαφτίσουν τα παιδιά τους, βρίσκονταν σε δυσχερή θέση. Το ειρωνικό σχόλιο του αφηγητή, αν και αυθόρμητο, υπονοεί ότι η στάση αυτή παρέκκλινε της επικρατούσας κοινωνικής πρακτικής.

Οι γονείς επιλέγουν με προσοχή και σύνεση το καταλληλότερο πρόσωπο να βαφτίσει το παιδί τους.

πράγματα, καταριούνται το παπά που τα άφησε αβάπτιστα και πετροβολούν τους διαβάτες. ,
Θ.Παραδέλλης,οπ.παρ.,σελ.140-143

¹³² Τα θάβανε πέρα από το ποτάμι ή κοντά στον τοίχο ενός σπιτιού ή μιας εκκλησίας, ώστε τα νερά της βροχής να τρέχουν από τα κεραμίδια στο σημείο που θάφτηκε, να βρίσκεται δηλαδή σε μια κτάσταση συνεχούς μετωνυμικής βάπτισης(νερό και εκκλησία,Θ.Παραδέλλης,οπ.παρ.,σελ.142

¹³³ Θ.Παραδέλλης,οπ.παρ.,σελ.145-146.Το όνομα δράκος δίνονταν για να προστατεύσουν τα παιδιά από τις δαιμονικές δυνάμεις , Ε.Αυδίκος, οπ.παρ.,σελ.160.

Η βάφτιση, συνιστά τη σχέση που συνάπτεται ανάμεσα σε δύο οικογένειες, αυτή του αναδόχου και αυτή νεογέννητου. Η σωστή επιλογή νονών ήταν μια πολύ σοβαρή υπόθεση, οι γονείς επιδίωκαν να ενδυναμώσουν την θέση τους ανάμεσα στο σόι, στους φίλους, προστάτες ή εργοδότες, ώστε εξασφαλισθεί για το παιδί η δυνατότητα της επαγγελματικής και κοινωνικής ανέλιξης, η παγίωση της θέσης του σε τέτοιου είδους δίκτυα. Έτσι όλοι επιδίωκαν να συνάψουν τέτοιου είδους σχέσεις με εκείνους που ανήκαν στα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα .¹³⁴

«Την εκάλουν κοινώς Σαραντανού...Άλλοι όμως έλεγαν ότι η λέξις σχηματίσθη κατά συγκοπήν εκ του Σαραντανοννου, ήτοι νοννά με σαράντα βαπτιστικούς Είχε πάρει καλό όνομα ότι της εζούσαν τα παιδιά, όσα ανεδέχετο εκ της κολυμβήθρας. Είναι δε τόσον σπουδαίον να ευρεθή νοννά να της ζούν τα παιδιά όσο και ιερεύς να πιάνη το διαβασμά του...Ηγάπα τα πνευματικά της τέκνα ως τέκνα της εγκαρδιακά, τα εθώπευε, τα φίλευε και τα παιδαγωγώ...είχε φτάσει εις το τριακοσιοστό ένατον βαπτιστικόν εν μόνον τη έλειπε δια να τα κάμη σαράντα προς ανάπαυσιν της συνειδησεώς της. Εβάπτιζεν αδιακρίτως, άρρενα και θήλεα, αλλ'εφρόντιζε να δίδη ακριβείς σημειώσεις εις τους ιερείς διά να μη τυχόν γίνει κανέν συνοικέσιον εις το μέλλον μεταξύ δύο ετερόφυλων αναδεκτών και κολασθή η ψυχή της...Ο πρεσβύτερος αυτών ήτον ήδη νεανίας εικοσαετής, το δε νεώτερον ήτο κοράσιον διετές, εις ό η νοννά είχε δώσει το όνομά της. Το βρέφος τούτο ήτο το τεσσαρακοστόν πνευματικόν γέννημα της θεία-Σοφούλας., Α.Παπαδιαμάντη, Η Τελευταία Βαπτιστική:89-91»

Κάθε χριστιανός οφείλει να βαπτίσει τουλάχιστον μια φορά στην ζωή του, («καλό ψυχικό»), ενώ κάθε πρόσθετη βάπτισή αυξάνει το συμβολικό, όσο και αυτό που θα μπορούσε να κληθεί «σωτηρικό» του κεφαλαίο, στην προοπτική δηλαδή να τύχει της θεϊκής ευσπλαχνίας. Ο νονός μεταβιβάζει πνευματικές αλλά και φυσικές ιδιότητες στο παιδί. Σε περίπτωση θανάτου του παιδιού, ο νονός που το βάπτισε θεωρείται «γρουσουζής» και δεν προτιμάται από τους γονείς .

Ο αριθμός σαράντα είναι συμβολικός, για αυτό, το να φτάσει κανείς να έχει σαράντα βαπτιστήρια είχε μεγάλη σημασία για τον ίδιο και την θέση του μέσα στην κοινότητα.¹³⁵ Η θεία Χάρη μετουσιώνει την θεία Σοφούλα, σε Σαραντανού.

Ο ανάδοχος ισοδυναμεί με πατέρα. Το παιδί τον σέβονταν και δέχονταν τις συμβουλές του. Ο νονός ,ως πνευματικός πατέρας, είχε λόγο στη διαπαιδαγώγηση

¹³⁴ Heywood,οπ.παρ.,σελ.53.Η διαδικασία της σωστής επιλογής νονού, συνδέθηκε με την συγκρότηση του κράτους και τον κρατικό μηχανισμό,Cassia, Bada,οπ.παρ.,σελ. 162.

¹³⁵ Θ.Παραδέλλης,οπ.παρ.,σελ.144,156.Ο αριθμός σαράντα συνδέεται και με την βάφτιση, αφού, όπως ήδη έχει αναφερθεί το παιδί βαφτίζονταν στο διάστημα μέχρι να σαραντίσει. Ο αριθμός σαράντα, όπως και οι τρία και εννιά, εμφανίζονται στην όλη διαδικασία φυσικής, κοινωνικής και πνευματικής γένεσης και δημιουργίας του ανθρώπου, σελ.53

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

του παιδιού, αλλά και αργότερα, όταν το παιδί μεγάλωνε, π.χ. στην επιλογή συζύγου. Ήταν το μόνο πρόσωπο, εκτός της βιολογικής οικογένειας, που είχε καθοριστικό λόγο για τα θέματα αυτά.¹³⁶

Η πνευματική συγγένεια εκλαμβάνεται ως φυσική συγγένεια. Τα παιδιά που βαφτίστηκαν από τον ίδιο νονό, είναι πνευματικά αδέρφια και στην περίπτωση που είναι διαφορετικού φύλου δεν επιτρέπεται ο γάμος μεταξύ τους. Έτσι ο ανάδοχος αποφεύγει να βαφτίζει παιδιά διαφορετικού φύλου.¹³⁷

Η πνευματική συγγένεια θεωρείται ισότιμη με τις άλλες μορφές συγγένειας και αποτελεί σημαντικό μέρος των στρατηγικών των δύο οικογενειών. Το νεογέννητο εντάσσεται στο δίκτυο ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες αναμένεται να βοηθήσουν την οικογένεια στις δύσκολες στιγμές της.

Η βάφτιση είναι η δεύτερη, «η πνευματική γέννηση» και είναι ανώτερη από την πρώτη γέννηση «την βιολογική». Η βιολογική γέννηση θεωρείται ανεπαρκής, «ανήκει σε αυτό τον κόσμο». Με την πνευματική γέννηση ο άνθρωπος περνά από την κατάσταση του προπατορικού αμαρτήματος, στην κατάσταση χάριτος. Τα αντιθετικά ζεύγη των φυσικών και των πνευματικών γονιών, αντιστοιχούν το καθένα σε μία από τις δύο πλευρές της δυαδικής φύσης του ανθρώπου.

Η πορεία από την γέννηση μέχρι την βάπτιση είναι μια πορεία κατά την οποία το νεοφερμένο ον αποκτάει διάφορες ποιότητες και υπόκειται σε διαφορετικά επίπεδα της φυσικής πραγματικότητας, της υπερφυσικής πραγματικότητας και της κοσμικής πραγματικότητας.¹³⁸

¹³⁶ Ε.Αυδίκος,οπ.παρ.,σελ.168,180

¹³⁷ Θ.Παραδέλλης,οπ.παρ.,σελ.157-160

¹³⁸ Θ.Παραδέλλης,οπ.παρ.,σελ.158,169-170

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Οικογενειακή ζωή στην Πόλη και την Ύπαιθρο

Ο καταμερισμός εργασίας στο στην προβιομηχανική οικογένεια, ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβίωση της, στα πλαίσια της οικονομίας της αυτοκατανάλωσης. Τα μέσα επιβίωσης, όπως της τροφής και ένδυσης, παράγονταν από την ίδια την οικογένεια.¹³⁹

«Ένα παιδί οκτώ χρονών τον ακολουθούσε για να ρίχνει σπυρί-σπυρί το αραποσίτι στ'αυλάκι που έσκαφτε τ'άλατρο. Κ'εκείνην την στιγμή το παιδί είχε αφαιρεθεί κ'είχε σταματήσει, κοιτάζοντας κάποιο πουλί πού'χε πετάζει σιμά του. Κι ο Τουρκόγιαννος του'πε:- Προβάτει Θανασούλη, μην ξελωλαίνεις., Κ.Θεοτόκη, Ο Κατάδικος: 9-10 »

« Η Τσούλα, κόρη του Μανδράκια, του βοσκού, εφύλαγε τα ολίγα πρόβατα του πατρός της επάνω εις την ράχιν της Πούντας...Όλη η Πούντα ήτο το βασίλειόν της αθώας κόρης. Την είχε μαυρίσει ο ήλιος από τα μικρά της χρόνια, να τρέχη μαζί με το κοπάδι. Ήτο μόλις επταετής, όταν είχαν αρχίσει ν'ακολουθή τον πατέρα της εις το έργον, και τώρα ήτο δεκαοκτώ ετών, και είχε γίνει τέλεια βοσκοπούλα., Α. Παπαδιαμάντη, Καμίνι: 207»

Η εργασιακή εμπειρία διαφοροποιείται έντονα ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας και συνεπώς με τον τρόπο που οργάνωνε τις αγροτικές εργασίες.

Τα παιδιά συνέβαλλαν στην οικογενειακή οικονομία ανάλογα με την ηλικία, το φύλο την μυϊκή δύναμη και τη σειρά γέννησης. Όταν ήταν πέντε με έξι ετών εκτελούσαν απλές εργασίες, κουβαλούσαν νερό από την βρύση, έσπερναν καλαμπόκι, τάζαν τα ζώα ή έκαναν θελήματα.

Σε ηλικία δώδεκα με δεκατριών ετών έβοσκαν τα πρόβατα. Η βοσκή αποτελούσε το χωροχρόνο στο πλαίσιο του οποίου διάφορα παιδιά έσμιγαν, έπαιζαν, τραγουδούσαν, συζητούσαν, μακριά από οποιαδήποτε επιτήρηση των ενηλίκων.

Τα παιδιά που βοηθούσαν στην σπορά, αποκαλούνταν «σπορολόου», είχαν στο λαιμό τους κρεμασμένο το σακούλι με το σπόρο και ακολουθούσαν τον γεωργό. Η σπορά ήταν η ευκολότερη εργασία για τα παιδιά λόγω σωματικής διάπλασης.

Η Μ. Παπαθανασίου παρατηρεί ότι η παιδική εργασία ήταν αυτονόητη, η αστική αντίληψη, ότι η παιδική ηλικία ήταν ασυμβίβαστη με την εργασία, δεν είχε παρεισφρήσει στην κουλτούρα του χωριού της μελέτης της .¹⁴⁰

Οι ανάγκες της οικιακής οικονομίας ήταν υπεράνω των ατομικών αναγκών ή αυτών της παιδικής ηλικίας. Όταν μεγάλωναν η οικογένεια δούλευε σαν ομάδα.¹⁴¹ Η

¹³⁹ L.Tilley & J.Scott, Women, Work & Family, N. York-1987 Routledge, σελ.60

¹⁴⁰ Μ.Παπαθανασίου,οπ.παρ.,86, 94-95,97,99

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

οικιακή οργάνωση της παραγωγής και ο καταμερισμός της εργασίας μέσα στη οικογένεια έκανε την απόκτηση πολλών παιδιών έναν σημαντικό στόχο της οικογενειακής στρατηγικής.¹⁴²

Στις φτωχές συνοικίες της Αθήνας, οι μητέρες συνήθιζαν να στέλνουν τα παιδιά τους, αγόρια και κορίτσια, μερικές φορές από πολύ μικρή ηλικία, να αγοράσουν είδη πρώτης ανάγκης, από μαγαζιά της γειτονιάς .

« ...κατά την δυτική εσχαιάν της πόλεως (ενν.της Αθήνας). Πτωχαί γυναίκες έστελναν συνήθως τας πενταετείς ή επταετείς κορασίδας των δια να ομωνίσουν...Πολλάκις τριετή νήπια πελλίζοντα τα έστελναν αι προκομέναι αι μητέρες των, με επικίνδυνα ποτήρια ή φιαλίδια εις τα χείρας δια να αγοράσουν “κασί” ή “λαι” ή “λυκάζι”...Την γλώσσαν των μόνος ο νεαρός παντοπώλης, ο φίλος μου ήτο ικανός να την εννοή., Α.Παπαδιαμάντη, Πατέρα στο Σπίτι! :90»

Ο Παπαδιαμάντης, επικρίνει την ανωτέρω πρακτική, ως επικίνδυνη για την υγεία των παιδιών αλλά και αναποτελεσματική λόγω της παιδικής αφέλειας και απροσεξίας. Θεωρεί αποκλειστικά υπεύθυνες για αυτή την κατάσταση τις μητέρες.

« Είχε βγει ωστόσο ο ήλιος, μα δεν φαινόντου, και η Λένη, αφού ετοίμασε την μπουγάδα, επήγε στο καλύβι, έβγαλε όξω τα πρόβατα, τη γίδα, το γουρούνι, επήρε τη βαρία κανίστρα με τα ρούχα στο κεφάλι κ'έξεκίνησε μ'όλη τη βροχή στο ποτάμι. Τα αγόρια ετοιμάστηκαν για το σκολειό, κι ο Αράθμος για το χωριό: Κ. Θεοτόκη, Ο Κατάδικος: 36»

« Η κυρά-Επιστήμη επήγαινε κάθε αυγή στο εργοστάσιο, στο σπίτι τες δουλειές της Ρήνης τες έκανε τώρα η δεύτερη θυγατέρα που γι'αυτό την είχε βγάλει από το σκολειό., Κ.Θεοτόκη, Η Τιμή και το Χρήμα»(64).

Τα αγόρια δεν συμμετείχαν ενεργά στις οικιακές εργασίες. Τα κορίτσια ζύμωναν ψωμί, μαγείρευαν, έπλεναν και σιδέρωναν τα ρούχα, καθάριζαν, έτσι κοινωνικοποιούνταν και εκπαιδεύονταν στις εργασίες, για τις οποίες θα ήταν υπεύθυνες στο μέλλον και εντάσσονταν σταδιακά στην σφαίρα της ζωής των γυναικών της κοινότητας.

Τα αγόρια φοιτούσαν στο σχολείο και σπάνια έφευγαν από αυτό, ή το παραμελούσαν, εν αντιθέσει τα κορίτσια επιβαρύνονταν με οικιακές και αγροτικές εργασίες.¹⁴³

Η σειρά γέννησης μπορεί να αποτελέσει παράγοντα που θα επηρεάσει στην διαμόρφωση των σχέσεων στο εσωτερικό της οικογένειας.

¹⁴¹ L.Tilley & J.Scott,,οπ.παρ.,σελ.59

¹⁴² L.A.Tilly, Linen was their life: family survival strategies and parent child relations in 19th century France, Interest & Emotion: Essays on the study of family & Kinship, H. Medick & D. Warren-Sabean eds.,1984, CUP. σελ.300-316, συγκ.σελ.309

¹⁴³ Μ.Παπαθανασίου,οπ.παρ.,σελ.93,103

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Η L.Tilly, παρατηρεί, ότι τα «μεσαία» παιδιά, που οι οικογένειες τους, συνιστούσαν οικιακή ή βιοτεχνική ομάδα επεξεργασίας λινού, παντρεύονταν νωρίς και άφηναν το σπίτι, ακολουθώντας διαφορετικό επάγγελμα. Οι πρώτοι που συνεισφέρανε στην οικιακή «βιοτεχνία» ήταν τα πρωτότοκα παιδιά και ιδιαίτερα τα πρωτότοκα αγόρια.¹⁴⁴

Η πυρηνική οικογένεια αποτελεί πεδίο αλληλεπιδράσεων και καλλιέργειας ποικίλων προσδοκιών. Η οικογενειακή ζωή, είχε ευχάριστες και άλλοτε δυσάρεστες στιγμές για τα παιδιά.

« Έκτοτε αναγκαίως εξ αυτομάτου, όταν ήρχετο η μοιραία ώρα, η τραπέζα περί την οποίαν εδείπνει το εσπέρας, η μικρή οικογένεια, τον απεδίωκεν (ενν.τον πατέρα)...Ενώ έτι έτρωγον τα μικρά, ηγείρετο αποτόμως...και εξήρχετο σπεύδων, συνοδευόμενος από τα βλέμματα τα δειλά, τα ανωφελούς ικεσίας έμπλεα της γυναικός του, και των μικρών κορασιών, τα οποία τον προέπεπμον, ψελίζοντα την ευχήν:καλή νύχτα πατέρα., Ε.Λυκούδης, Ο Διαχειριστής του Συντάγματος : 25»

Η γήινη οικογένεια ακολουθεί τα πρότυπα της θείας οικογένειας. Το οικογενειακό δείπνο, αποτελεί δημοφιλής απεικόνιση της εποχής, η χάρη και η ιερότητα επιτυγχάνονται, όταν η οικογένεια τρώει όλη μαζεμένη γύρω από το τραπέζι.¹⁴⁵

Το οικογενειακό δείπνο στο χωριό του Λυκούδη, χρησιμοποιείται ως μεταφορά της ίδιας της οικογένειας, της οποίας η συνοχή απειλείται, λόγω της έξης του πατέρα στην χαρτοπαιξία.

Ο τρόπος διανομής του φαγητού σε μια οικογένεια είναι ενδεικτικός για την ιεραρχική της οργάνωση.

«Στην δεξιά μεριά...είταν ένα μεγάλο πλατύ, καθαρό κρεβάτι, σκεπασμένο μ'ένα χρωματιστό πλουμιστό πάπλωμα, το κρεβάτι της φαμελιάς του Αράθυμου. Εκεί εκοιμόνταν στην σειρά ο νοικοκύρης, η Μαργαρίτα, η θυγατέρα και τα δύο αγόρια τους, Κ.Θεοτόκης, Ο Κατάδικος: 32»

Το μέγεθος της βασικά αγροτικής, οικογένειας της ελληνικής επαρχίας, και οι ανάγκες συντήρησης των ζώων στο πλαίσιο της οικονομίας της αυτοκατανάλωσης, υποχρέωναν όλα ή τα περισσότερα μέλη της, να μοιράζονται τους ίδιους χώρους για να γευματίσουν, να κοιμηθούν ή να αναπαυτούν. Παιδιά και ενήλικες κινούνταν κατά βάση στον ίδιο χώρο ιδιαίτερα το χειμώνα, όταν λόγω του κρύου ήταν υποχρεωμένοι να περιοριστούν στα δωμάτια εκείνα, τα οποία θερμαίνονταν με τζάκι, τότε

¹⁴⁴ L.A.Tilly, οπ.παρ.,σελ.313-314

¹⁴⁵ Bada, Cassia,οπ.παρ.,σελ.222

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

συνηθίζονταν οι ενήλικες να κοιμούνται στο ίδιο δωμάτιο με τα παιδιά. Τα αγόρια κοιμούνταν σε διαφορετικές «μεριές» από τα κορίτσια. Δεν υπήρχε παιδικό δωμάτιο, εφόσον η έννοια αυτή απουσίαζε, στην παραδοσιακή κοινωνία.

Οι παιδαγωγοί εξέφραζαν τις ανησυχίες τους για την ηθική διάπλαση των παιδιών που κοιμόνταν όλα μαζί, αλλά οι ιστορικοί έχουν τονίσει, ότι ο ύπνος στο πλάι των οικείων προσώπων, συχνά προσέφερε στα παιδιά ένα αίσθημα ασφάλειας και ενίσχυε τους οικογενειακούς δεσμούς.¹⁴⁶

«Ο δε λαός; Ο λαός υφίσταται-την επίδρασιν των ηθών αυτών...Έχει τας εξοχάς του, εις ας εκχύνεται κατά την Κυριακήν συν γυναιζί και τέκνοις., Μ.Μητσάκης, Το Θέρος: 79»

Οι λαϊκές οικογένειες, της Αθήνας, κατά τα πρότυπα των αστών, συνήθιζαν το καλοκαίρι, να βγαίνουν για περίπατο κάθε Κυριακή, στους δρόμους της πρωτεύουσας. Η επιδεικτική αυτή δημόσια εμφάνιση της οικογένειας, δηλαδή των γονέων και των παιδιών, αναπαρήγαγε το στερεότυπο της οικογενειακής συνοχής και αρμονίας.

Η οικογενειακή αρμονία διαταράσσεται, όταν οι σχέσεις των δύο συζύγων δεν είναι καλές.

«Δε μπορεί να κάμη χωρίς θέατρο ο κύριος! Κ'εγώ ας κάθουμαι να μαραζώνω με τα παιδιά του...φέρονται εις το μέσον τα παιδιά-τα παιδιά του, ως τα αποκαλεί-, ως να του τα ρίπτει εις το πρόσωπον, ως να μην είνε και ιδικά της...συλλογίζομαι αφ'ετέρου τα δυστυχή μωρά, άτινα απέμεινεν εις τον σπητι μόνα...εγκαταλελειμένα και από τον πατέρα αυτών φεύγοντα την όψιν της μαινάδος ταύτης, και θα κλαίουν βέβαια την στιγμήν ταύτην, τα ταλαίπωρα βρέφη., Μ.Μητσάκης, , Συζυγική Σκηνή: 96-106»

« Η γυνάικα κακιά δεν είναι...Θα πεί πως εγώ πρέπει να φρονιμέψω και να μην τη συνερίζομαι. Τουλάχιστον για χάρη της καημένης μου της Πιπίνας...Έτρεμε και η καημένη η μικρή-Ανάθεμα σε και τρις αναθεμά σε, φωνάζει τότες ο Βαγγέλης...Κοντοστάθηκε η Σώσανα, σα να το μετάνιωσε που τονέ θύμωσε...η Πιπίνα ...δεν ελησμόνησε ποτέ τα δάκρυα που έχυσε τότες, μήτε τον πόνο τον βαθύ, που την έσφαξε όταν την πήρε ο ύπνος...Αρρώστεια που κληρονομείται από στρανούς και κοκόχυμους γονιούς., Α.Εφταλιώτης, Η Βασιλόπιτα του Βαγγέλη:135»

Τα παιδιά αποτελούν τα αθώα θύματα, που υφίστανται τις συνέπειες, των όποιων προβλημάτων στην σχέση των δύο συζύγων. Ο καυγός των γονέων, είτε δημόσιος, είτε ιδιωτικός, αποδίδεται από τους συγγραφείς περισσότερο στην γυναίκα και μητέρα, και λιγότερο στον άνδρα. Η μητέρα φέρει την μεγαλύτερη ευθύνη για την

¹⁴⁶ Μ.Παπαθανασίου,οπ.παρ.,σελ.115,127-128,132

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

περιφρούρηση της οικιακής ηρεμίας και γαλήνης. Αυτή είναι το στήριγμα της οικογένειας, χωρίς αυτή η οικογένεια διαλύεται.¹⁴⁷

«Τά'βαλε (ενν. ο Τουρκόγιαννος) έπειτα στην γραμμή, τά'καμε να πιαστούν από το χέρι, έπιασε και κ' εκείνος το χέρι του μεγαλύτερου και κάνοντας το βιολί με το στόμα εβάλθηκε αδέξια να χορεύει το χωριάτικο χορό. Τα παιδιά χορεύοντας κ' εκείνα εξεκαρδίζονταν από τα γέλια., Κ.Θεοτόκης, Ο Κατάδικος: 35»

Ο Τουρκόγιαννος, είναι αγροτικός εργάτης και συγκατοικεί με την οικογένεια για αυτό και νοείται μέλος της οικιακής ομάδας.¹⁴⁸ Οι ενήλικες σε στιγμές χαλάρωσης, ψυχαγωγούσαν τα παιδιά, με αφηγήσεις και τραγούδια, που μπορεί μερικά από αυτά να λειτουργούσαν ως μέσα διαπαιδαγώγησης, αλλά επρόκειτο περισσότερο, για μορφές επικοινωνίας και ψυχαγωγίας, που στις παραδοσιακές κοινωνίες αφορούσαν σε όλες τις ηλικίες, και αποτελούσαν μια μορφή επικοινωνίας των παιδιών με τους ενήλικες.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Ο.Hafton.,οπ.παρ,σελ.134.

¹⁴⁸ Η οικιακή ομάδα συνίσταται, καταρχάς, από τους δύο σύζυγους και τα κοινωνικά αναγνωρισμένα παιδιά τους, έπειτα οι άλλοι συγκατοικούντες συγγενείς εξ αίματος ή εξ αγχιστείας, τέλος οι υπηρέτες, που σήμερα μεν σπανίζουν, αλλά παλαιότερα αποτελούσαν πολύ συνηθισμένη κατηγορία, P.Laslett, οπ.παρ,σελ, 37

¹⁴⁹ Μ.Παπαθανασίου, οπ.παρ.,σελ.178

Πρακτικές Διακίνησης Παιδιών στην Ελλάδα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα

Ως διακίνηση και η κυκλοφορία παιδιών, περιγράφονται από τους ανθρωπολόγους, όλες εκείνες οι πρακτικές, που σε διαφορετικές κοινωνίες μεθόδευαν τον αποχωρισμό του παιδιού από τους γεννήτορες τους και η μετάβασή τους σε άλλα περιβάλλοντα υποδοχής.

Τέτοιες είναι οι πρακτικές, της υιοθεσίας, της αναδοχής, της φύλαξης, της επιτροπείας και κηδεμονίας, η αγορά, η πώληση, η ενοικίαση παιδιών, η υιοθεσία γαμπρών και νυφών σε παιδική ηλικία, το τάξιμο σε υπερφυσικές δυνάμεις, η τοποθέτηση σε τροφό, ο εγκλεισμός σε ιδρύματα, καθώς και η γενικότερη διαχείριση της μοίρας, των «απροστάτευτων παιδιών» από τις υπηρεσίες Πρόνοιας στα μοντέρνα κράτη. Οι μετακινήσεις αυτές αποτελούν ένα μέρος των χειρισμών στους οποίους υπόκεινται οι συγγενικές σχέσεις.¹⁵⁰

α. «Πρόσληψη» Ψυχοπαιδιών και Υιοθεσία

Η πρόσληψη ψυχοπαιδιών είναι μια κοινή μορφή διακίνησης των παιδιών που φαίνεται ότι στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία δεν ήταν απόλυτα διακριτή από την υιοθεσία.¹⁵¹

«...την οποία είχε υιοθετήσει άτεκνος ούσα...Και μαζί μ'αυτήν είχε έλθει και μια παιδίσκη, από εν ορεινό χωριό της Καρυστίας, θυγάτριον, δευτέρας τινός εξαδέρφης, όπου η ποτέ Μαρουσώ το ενεκολώθη ως ψυχοκόρη., Α.Παπαδιαμάντη [Η Ψυχοκόρη]: 611-2»

Στο χωριό του Παπαδιαμάντη, διαπλέκονται οι όροι «υιοθεσία» και «ψυχοκόρη».

«Για να μαλακώσ', η ταλαίπωρη τον πόνο της, έκαμε στην αρχή να πέση τα θεία και σε αγαθοεργίες. Θέλησε να πάρη ψυχοκόριτσο εν αρφανό, που κανείς δεν ήξερε τον πατέρα του. Επειδή, όμως ήταν πολύ αράθυμη, και όταν θα θύμωνε, θα φώναζε το κορίτσι “μπαστάρδικο!”, για να μη κολάζη την ψυχή της, έκαμε καλύτερ να το διώξη, ύστερ'από τρεις μέρες αφού το πήρε στο σπίτι της...Τόσο κακότυχη που έμεινε, για να έχη μια παρηγοριά στη μονοτονία της ζωής της, αποφάσισε και δεύτερη φορά να πάρη ένα ψυχοπαίδι, που να είναι και από μάνα και από πατέρα...Ήυρε αλήθεια, ένα ορφανό, που ήτο κι από μακρινή γενιά της. Το πήρε, το ανάθρεψε, το μεγάλωσε...Τέλος το παιδί μπαρκάρισε...Επήρ' ένα κορίτσι...φτωχό, έρμο και σκοτεινό. Το ανάστησε, το πόνεσε, το μεγάλωσε...έμπασε τον αγαπητικό στο σπίτι κ' έκαμε

¹⁵⁰ Αιγ.Μπρούσκου, Η Διακίνηση των Παιδιών στην Ελληνική κοινωνία:Ανθρωπολογική Προσέγγιση, στο Γ Αμπατζόγλου (επιμ), Αλλάζοντας Χέρια, Διεπιστημονική Προσέγγιση της Διακίνησης και Τοποθέτησης Παιδιών, Θεσ/νικη-2002, University Studio Press, σελ.115-149, συγκ,σελ.115

¹⁵¹ Αιγ.Μπρούσκου, οπ.παρ.,σελ.130

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

αρρεβώνα μαζί του...Η ψυχομάνα σκύλιασε...Οι δικολάβοι ...υπερασπίστηκαν την νέα, και την εσυμβούλεψαν να μην κουνηθή από το σπίτι., Α.Παπαδιαμάντης, Η Αποσώστρα: 52-53»

«Η Φλώρα της είχε μείνει ορφανή εις ηλικίαν οκτώ ετών, και ο μεγαλύτερος γιος της για να την ξεφορτωθή, την έδωκεν ως ψυχοπαίδαν τάχα πράγματι ως δούλα εις ένα σπιτι μέσα εις τας Αθήνας...Εις τα χέρια αυτής της οικογένειας μεγάλωσε κ'έγινε δεκαεφτά χρονών,Α.Παπαδιαμάντης, Η Βλαχοπούλα:364»¹⁵²

Οι γονείς, στην συντριπτική τους πλειοψηφία φτωχοί άνθρωποι της ελληνικής επαρχίας, συνήθιζαν να αποστείλουν τα παιδιά τους, κυριότερα τις κόρες τους, να ζήσουν κοντά σε «ξένους» ανθρώπους και τους οποίους υπηρετούσαν.

Η «θέση» (το status) των ψυχοπαιδιών αυτών κυμαίνονταν από αυτό του υπηρέτη μέχρι του υιοθετημένου παιδιού.¹⁵³

Ήταν συνηθισμένη πρακτική των φτωχών οικογενειών της ελληνικής περιφέρειας να στέλνουν τις κόρες του από πολύ μικρή ηλικία, να δουλέψουν σε σπίτια αστών ως υπηρέτριες. Έτσι εξασφάλιζαν τόσο, την επιβίωση και των υπόλοιπων μελών της οικογένειας, όσο και μια καλή προίκα για την κόρη τους, σε μια εποχή που αυτή αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για ένα καλό γάμο.¹⁵⁴ Η ψυχοκόρη δεν έπαιρνε το όνομα της «θετής» οικογένειας.¹⁵⁵

Αν οι γονείς μετανιώσουν και το πάρουν το παιδί τους, ο θετός πατέρας δεν θα τους χρωστά τίποτα, αν όμως εκείνος διώξει το παιδί, θα του δίνει το μισθό του, την «ρόγα» του, για όσο καιρό έμεινε μαζί του.

Οι άνθρωποι που έπαιρναν ψυχοπαίδια επεδίωκαν να «εξασφαλιστεί» η «ζωοτροφία» τους, για αυτό εισήγαγαν νεαρά άτομα στον οικιακό χώρο με τα οποία ενδέχεται να συνδέονταν και συγγενικά.

Η πράξη τους αυτή είχε αντίκρισμα στην μετά θάνατον ζωή, ήταν «ψυχικό». Η επίκληση του ψυχικού για την ανατροφή των παιδιών, αποτελεί συγκάλυψη οικογενειακών στρατηγικών. Αρκετά συχνά το ψυχοπαιδί καλείται να λάβει την θέση κάποιου πεθαμένου παιδιού του διαθέτη¹⁵⁶

¹⁵² Εκτός από τον όρο ψυχοκόρη και ψυχοπαιδί, βρίσκονται σε χρήση οι όροι «ψυχοπαίδα», «ψυχοκόριτσο»

¹⁵³ Ε. Καλπουρτζή,οπ.παρ.,σελ.189

¹⁵⁴ Bada,Cassia,οπ.παρ.,σελ.149.Παραχώρηση του παιδιού μιας πολυμελούς οικογένειας, ως ψυχοπαιδί : « γιατί είναι φαμελίτρα και χρεωστεί να αποθαινούν το χειμώνα τα παιδιά της από την πείνα», Ε.Καλπουρτζή,οπ.παρ.,σελ.175

¹⁵⁵ Ε.Αυδίκος,οπ.παρ.,σελ.130

¹⁵⁶ « Το βάφτισαν με το όνομα του πεθαμένου παιδιού «δια της ψυχής του όφελος και δια εκείνης μνημόσυον», Καλπουρτζή,οπ.παρ.,σελ.148-149, 170, 175

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

« ...ζένο παιδί' ναι παίδεψι. Μα για μένα η παίδεψι αυτή είναι παρηγοριά και ελαφροσύνη, θαρρούσα πως το είχα δικό μου...τόσο λιγότερο θα με παιδέψη ο Θεός για το παιδί που πλάκωσα, Γ.Βιζυηνός, Το Αμάρτημα της Μητρός μου :62»

Η μητέρα του Βιζυηνού υιοθετεί διαδοχικά δύο κοριτσάκια, στην μνήμη του βρέφους, που πέθανε από δικής της υπαιτιότητα. Αν και αυτό το χωρίο, αναφέρεται στην πρακτική της υιοθεσίας, αποδίδει, έστω και έμμεσα το περιεχόμενο της έννοιας του «ψυχικού».

Τα περιουσιακά στοιχεία ως αντάλλαγμα των επιζητούμενων υπηρεσιών, καταρχάς δέσμευαν άτομα με κατώτερο βαθμό συγγένειας, από τον εγγύτερο, μέχρι τον απώτερο, όταν δεν υπήρχε συγγένεια ή αυτή δεν επαρκούσε για να καλύψει το αίτημα της ζωοτροφίας, τότε είτε ανασηματοδοτούνταν οι υπάρχοντες κανόνες ή οι ελλειμματικές συγγενικές σχέσεις, είτε εγκαθιδρύονταν νέες συγγενικές σχέσεις.

Τα περιουσιακά στοιχεία πρόσδεσαν ένα άτομο στον οικιακό χώρο, εφόσον αυτά διατηρούσαν την σύνδεση τους με τις γενιές, άρα η συνοχή τους θα σήμαινε και την εισποίηση κατά κάποιο τρόπο του ατόμου στην γενιά

Ο τρόπος ανάπλασης της συγγενικής σχέσης παρακολουθεί ή κατά κανόνα αντιγράφει τις σχέσεις γονέα και παιδιού. Έτσι εξηγείται γιατί η απονομή κληρονομικών δικαιωμάτων αποτελεί το κυριότερο μέσο μετάλλαξης ενός δεσμού από μη συγγενικό σε συγγενικό.

Δεν είναι η συγγένεια που καθορίζει την ανταλλαγή, αλλά η επιζητούμενη ανταλλαγή καθορίζει το «φάσμα» του συγγενικού δεσμού προκειμένου να καλυφθούν τα κενά της πρακτικής συγγένειας, έτσι συχνά επιστρατεύονται συγγενικά και μη πρόσωπα, με τους ίδιους अपαράλλακτους όρους.¹⁵⁷

«Ήδη αυτή η υιοθέτησις εγένετο πανηγυρικά....Μετά το τέλος της λειτουργίας εστάθημεν όλοι προ της εικόνας του Χριστού και αυτού, εν μέσω περιεστώτος λαού, ενώπιον των φυσικόν αυτών γονέων, παρέλαβεν η μήτηρ μου το θετόν αυτής θυγάτριον εκ των χειρών του ιερέως, αφού πρώτον υπεσχέθη εις επήκοον πάντων, ότι θέλει αγαπήσει και αναθρέψη αυτό, ως εάν ήτο σάρξ εκ της σαρκός και οστόν εκ των οστών της., Γ.Βιζυηνός, Το Αμάρτημα της Μητρός μου :38»

¹⁵⁷ Όμως οι δεσμοί που ενώνουν τα ψυχοπαίδια με τον οικιακό χώρο, δεν φαίνεται να συνιστούν κώλυμα γάμου, π.χ. προικοδοτούσαν την ψυχοκόρη από τον πρώτο γάμο της με τον γιο από τον πρώτο γάμο του δεύτερου συζύγου, Καλπουρτζή,οπ.παρ, σελ.175, 187-189. Ο Χ.Λούκος αναφέρει, μια διαθήκη στην οποία η θανούσα τοποθετεί, την ψυχοπαίδα της στην ίδια θέση με τον γιο μοιράζοντας την περιουσία της εξίσου και στους δύο,οπ.παρ.,σελ. 142

Η υιοθεσία, που περιγράφει ο Βιζυηνός, είχε τελετουργική θρησκευτική μορφή, τελούνταν στην εκκλησία με την ειδική «εις υιοθεσίαν» ακολουθία. Οι τελετουργικές υιοθεσίες, είχαν δημόσιο χαρακτήρα διαπροσωπικής σύμβασης.¹⁵⁸

Η νόμιμη υιοθεσία υπόκειται στους ίδιους γαμήλιους κανόνες, περιορισμούς και απαγορεύσεις, ενός βιολογικού παιδιού, είχε πλήρη δικαιώματα για τη χρήση ονόματος του θετού γονέα και της υλικής του περιουσίας.¹⁵⁹

Υιοθεσία γινόταν κατά το εθιμικό δίκαιο. Ανακοινώνονταν ενώπιον μαρτύρων, των ιερέων ή των δημογερόντων και ακολουθούσε συχνά και μια συμβολική τελετουργική διαδικασία, η οποία σαφώς τονίζει μετωνυμικά το στοιχείο του φυσικού τοκετού και της μητρότητας.

Η θετή μητέρα παίρνει το ψυχοπαίδι («αναθρεφτό», «αναγιωτό», «παραπαίδι»), ενίοτε μπροστά από την εικόνα της Παναγίας και το περνά μέσα από το πουκάμισό της τρεις φορές. Έπειτα το χώνει από πάνω μέσα από την τραχηλιά της και το βγάζει από κάτω, και είναι το ίδιο σαν το γέννησε κιόλας. Συχνά το πέρασμα από τη λαιμαριά το πραγματοποιεί η ίδια σαν μαία «σαν να το γέννησε εκείνη την ώρα». Συνήθως μετά από την ολοκλήρωση της τελετής μάλιστα ακολουθούσε γλέντι και φαγοπότι και οι καθιερωμένες ευχές των καλεσμένων που σημασιοδοτούν και δημιουργούν αναγνώσεις του γεγονότος της υιοθεσίας.¹⁶⁰

«...οι γονείς του είχαν αποθάνει όταν αυτός ήτο, βρέφος και όλοι μιν οι συγγενείς εφρόντισαν περί της ανατροφής του, αλλ' ύπέρ παντός και πάσας η προς μητρός θεία του η Χαρανίνα. Α.Παπαδιαμάντης, Ο Πεντάφαρνος: 58»

Αρκετά συχνά υιοθετούνταν ορφανά, φτωχά παιδιά πολυμελών οικογενειών από άτεκνους συγγενείς, κυρίως θείες και θείους.¹⁶¹ Αλλά δύναται οι συγγενείς να αναλάβαν συλλογικά την «κηδεμονία», σε περιπτώσεις ανάγκης, όπως τον θάνατο και των δύο γονέων.

Ήταν πάντως προτιμητέο οι άτεκνοι συγγενείς να υιοθετούν συγγενικά πρόσωπα, έστω και μακρινά, προκειμένου η οικογενειακή περιουσία να παραμείνει στα όρια της οικογένειας.¹⁶²

¹⁵⁸ Α.Μπούσκου, οπ.παρ.,σελ. 132

¹⁵⁹ Bada, Cassia, οπ.παρ.,σελ.147

¹⁶⁰ Θ.Παραδέλλης, οπ.παρ.,σελ.65

¹⁶¹ Ε.Αυδίκος, οπ.παρ.,σελ.127

¹⁶² Αλεξιάκης, οπ.παρ.,σελ.121,187

Η διακίνηση των παιδιών ανάμεσα στην οικογένεια στο χωριό και σε στενούς συγγενείς στην πόλη σε περιπτώσεις ανάγκης, κυρίως για οικονομικούς λόγους ή λόγους υγείας, πρέπει να ήταν μια διαδεδομένη πρακτική.¹⁶³

β. Μαθητεία και Παιδική εργασία

Η οικονομική εκμετάλλευση των παιδιών από τους γονείς ή κηδεμόνες τους, και γενικότερα από τους ενήλικες, είναι ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια της ιστοριογραφίας της παιδικής ηλικίας. Έτσι θίγονται και εξετάζονται πρακτικές, όπως της μαθητείας, της εκμίσθωσης της παιδικής εργασίας, καθώς και το φαινόμενο των εργαζόμενων παιδιών σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, βιοτεχνίες και βιομηχανίες.

«Ότε με εστρατολόγουν διά το έντιμον των ραπτών επάγγελμα...ώστε έσχον την τιμήν να γνωρισθώ, τότε πρώτον και με την βουβήν μαστόρισσαν, δηλαδή την παρά το πλευρόν του μαστόρου μου κειμένην πήχην ...το κακοδαιμονέστατον εσνάφι των ραπτών, καταδικάσας με να κάθηναι εδώ σταυροποδητός και εσκυμμένος από πρωίας μέχρι βαθυτάτης νυκτός...Αλλ'ο μάστορης...Θα με αφήση άρα γε να υπάγω; Καλέ αυτός προ μιας ώρας διαβεβαίου, ότι όλοι οι μαθηταί είμεθα αναπαλοτρίωτα κτηματά του, και τώρα θα μου αφήση να του ξεφύγω...Γ.Βιζυηνός, στο «Μόνον της Ζωής μου το Ταξείδιον: 103, 112, 116.»

Ο Βιζυηνός ήταν μαθητευόμενος ράπτης από το 1860-1868. Σε αυτή την περίπτωση υπάρχει σύζευξη του βιώματος με την γνώση, της εμπειρίας με την τεχνική.¹⁶⁴

Η περίοδος μαθητείας ξεκινούσε ως επί το πλείστον, από την ηλικία των επτά με οκτώ χρονών ή το πολύ δέκα ετών. Η επικρατέστερη επαγγελματική ορολογία για τον μικρό μαθητευόμενο ήταν «τσιράκι».¹⁶⁵

Η γεωγραφική και ταξική προέλευση των μαθητευόμενων ποίκιλλε, αλλά με αδιαφιλονίκητη επικράτηση του ορεινού χώρου, και του φτωχού εργατικού δυναμικού αντίστοιχα.

Οι συνθήκες εργασίας, διατροφής και διαβίωσης, ήταν τραγικά δύσκολες και απογοητευτικές για τους «μαθητευόμενους», και συνιστούσαν τυπικό αρνητικό πλέγμα στην ομαλή ανέλιξη των μελλοντικών αυτών μαστόρων.

¹⁶³ Μ.Παπαθανασίου, οπ.παρ.,σελ.163

¹⁶⁴ Γ.Ρηγάτος, οπ.παρ.,σελ.44

¹⁶⁵ « Τσιράκι» και «δούλος» είναι η πιο γνωστή και επικρατέστερη επαγγελματική ορολογία του εκπαιδευόμενου σε ολόκληρη την οθωμανική αυτοκρατορία «χουζμεκιάρης», στην Μοσχόπολη, «υπηρέτης» στα Επτάνησα, «μαθητής», «μαθητούδι» και «εξιαμπές» στη Θράκη, «παραγός» και «καλφούδι», στα Ιωάννινα, «ψυχογιος» και «μαστορόπουλο» στην Πελοπόννησο «μαθητής» και «παιδί,» στην Ύδρα, και «κοπέλυ» στην Χίο, Γ.Παπαγεωργίου, οπ.παρ.,σελ.20-22,34,44,52,67

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Το ωράριο των μαθητευόμενων ξεπερνούσε κατά πολύ το οκτάωρο και πλησίαζε τις δώδεκα και δεκατέσσερις ώρες. Αρκετοί μαθητευόμενοι αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν τους μάστορες αναζητώντας καλύτερες προοπτικές.

Αναλάμβαναν και άλλες εργασίες εκτός των εργαστηρίων, ως καθαρά υπηρετικό προσωπικό, όπως το άναμμα της φωτιάς, το μαγείρεμα, το κουβάλημα ξύλων, το πλύσιμο ρούχων και πιάτων, την μεταφορά νερού, το καθάρισμα του σπιτιού και την απασχόληση των μικρών παιδιών του αφεντικού.

Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας η μαθητεία δεν ήταν νομικά κατοχυρωμένη και το κλείσιμο της συμφωνίας που γίνονταν ανάμεσα στον κηδεμόνα του μικρού παιδιού και τον μελλοντικό εκπαιδευτή του, έμενε πάντα σχεδόν σε προφορικό επίπεδο.¹⁶⁶

Οι γονείς με αυτή την απόφαση, διευκόλυναν την δική τους προβληματική οικονομική θέση, χωρίς να εξασφαλίσουν έστω και τα πιο υποτυπώδη εχέγγυα των απαραίτητων συνθηκών εργασίας και διαβίωσης τους.¹⁶⁷ Όμως σε μεσαιωνικές δικαστικές πηγές, αναφέρονται καταγγελίες γονέων των μαθητευόμενων, που στρέφονταν κατά της βάνανσης συμπεριφοράς των τεχνιτών στα παιδιά τους.¹⁶⁸

Οι γονείς πίστευαν ότι ήταν ο μόνος τρόπος για να «ξεφύγουν» από την φτώχεια τα παιδιά τους, στις δεδομένες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, ήταν να γίνουν μάστορες, για να μην αναγκαστούν να μεταναστεύσουν στην Αθήνα.¹⁶⁹

Μέσω της «μαθητείας», τα παιδιά εκπαιδεύονταν σε ένα επάγγελμα/ τέχνη, ενώ ταυτόχρονα σφυρηλατούνταν η ταξική/ επαγγελματική συνείδηση τους. Έτσι σταδιακά επιτυγχάνονταν η «ενσωμάτωση» τους στην συντεχνία και η υπαγωγή στους κανόνες, που όριζαν την λειτουργία της.¹⁷⁰

Αρκετά συχνά η περίοδος μαθητείας παρατείνονταν, επειδή οι μαθητευόμενοι παρείχαν απλήρωτη εργασία ενώ επιβραδύνονταν η ολοκλήρωση της εκπαίδευσης ενός πιθανού ανταγωνιστή.

¹⁶⁶ Αντίθετα στην Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, το συμβόλαιο μαθητείας είχε νομική κάλυψη, αφού εγγράφονταν κάθε φορά ως ξεχωριστή συμβολαιογραφική πράξη στους νοταριακούς κώδικες, Γ.Παπαγεωργίου, οπ.παρ.,σελ.36-37.

¹⁶⁷ Οι γονείς ενδιαφέρονταν στο πώς να φύγουν αυτά το γρηγορότερα από κοντά τους και να μάθουν κάποια τέχνη ή επάγγελμα αδιαφορώντας για την μεταχείριση που θα έχουν από τους μάστορες, αλλά και τις αντιδράσεις ή τις αντιστάσεις που θα έδειχνε η παιδική ηλικία, στερημένη από γονική προστασία στους κινδύνους και πειρασμούς που ελλόχευαν στην πόλη, Γ.Παπαγεωργίου, οπ.παρ.,σελ.34

¹⁶⁸ S.Shahar,οπ.παρ.,σελ.179

¹⁶⁹ Χρ. Κωνσταντινόπουλος,οπ.παρ.,σελ. 49

¹⁷⁰ S.Shahar,οπ.παρ.,σελ.228

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Η οικονομική όμως εξασθένηση και δομική αποσύνθεση των συντεχνιών, που ως τότε γίνονταν προοδευτικά, παρουσίασε ξαφνικά τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αιώνα μια αλματώδη πορεία, που οφείλεται, κυρίως στην ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων, το αποκορύφωμα των οποίων υπήρξε η βιομηχανική επανάσταση.¹⁷¹

«Θα ήτο άλλωστε ιδικός του λούστρος, θα τον είχαν αγοράσει από τον πατέρα του. Τότε ολίγιστοι εθεώρουν τις αγοραπωλησίας, εκείνας ως έχουσας τι το τερατώδες. Η εποχή της σωματεμπορίας δεν απείχε πολύ (417) Η μήτηρ του υπανδρευθείσα, μετά τον πρόωρον του πατρός του θάνατον, των επώλησεν εις τον μπαλωματήν, δια να τον απομακρύνη από το σπίτι και το χωρίον και να ευχαριστήση το νέον της σύζυγόν, όστις δεν ήθελε να βλέπη τον πρόγονόν του., Ι. Κονδυλάκης, Οι Άθλιοι των Αθηνών:438»

«Παιδί μου, σου γράφω και σου λέω πως αφότου έφυγες είμαι εις μεγάλην ανησυχία και λαχταρίζω νύχτα και μέρα κάθε ώρα και στιγμή πώς να βρίσκεσαι μονάχο σου σε τόσο μεγάλη πολιτεία που χάνονται οι μεγάλοι και όχι εσύ δέκα χρονών παιδί και τι γίνεσαι...έλαβα και τα δύο τάληρα που μου έστειλες κ'επαρεκαλέσθηκα στο Θεό μέραις να μου κόβη και χρόνους να σου της δίνει., Μ. Μητσάκης, «Οι Δύο Μικροί: 108»

Οι γονείς ή άλλοι κηδεμόνες εκμίσθωναν τις υπηρεσίες των παιδιών στις εύπορες οικογένειες, σε διάφορους μάστορες και επιχειρηματίες της Αθήνας, έναντι ενός ελαχίστου ετησίου χρηματικού ποσού.¹⁷²

Η πρακτική αυτή ήταν διαδεδομένη στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Ο Φιλολογικός Σύλλογος, Παρνασσός ιδρύει την Σχολή Απόρων Παίδων το 1872, με σκοπό, να περιοριστεί το φαινόμενο της σωματεμπορίας των παιδιών που η εργασία τους εκμισθώνονταν από τους γονείς τους. Οι «σωματέμποροι» αποκτούσαν πλέον απόλυτα δικαιώματα πάνω τους και εκμεταλλεύονταν απάνθρωπα την εργασία τους.¹⁷³

Συχνό ήταν το φαινόμενο, οικονομικά εξαθλιωμένοι γονείς «παραχωρήσουν» τα με σωματικές αναπηρίες παιδιά τους, σε «επαγγελματίες» ζητιάνους.

« Οι κάτοικοί του εσυνήθιζαν σφάμελοι να βγαίνουν στο ταξίδι...Αν ήσαν και μερικά γεννημένα σακάτικα, κι εκείνα δεν έμεναν άεργα. Πολλοί αρχιζητιάνοι τα έπαιρναν με ενοίκιο

¹⁷¹ Γ.Παπαγεωργίου, οπ.παρ.,σελ.12,45

¹⁷² Χρ.Κωνσταντινίδης,οπ.παρ.,σελ. 39. Πολλά παιδιά προέρχονταν από την περιοχή της Μεγαλούπολης, της Πελονήσου, πολλοί μάστορες της πρωτεύουσας κατάγονταν από εκεί και υπέγραφαν συμβόλαια με τους γονείς των παιδιών, προκαταβάλλοντας ετησίως το ποσό των 100 δραχμών. Το 1885 «οι δυστυχείς ανήλικοι δουλοπάροικοι «είχον ανέλθει μέχρι τριακόσιων». Μ.Κορασίδου,οπ.παρ.,σελ.169

Επίσης κατάγονταν κυρίως από την Αρκαδία και Κόρινθο. Το 1903 καταγράφονται 500 λούστροι, που τους νοίκιαζαν οι γονείς τους(41) Κωνσταντινίδης,οπ.παρ.σελ.40-41

¹⁷³ Μ.Κορασίδου,οπ.παρ.,σελ. 109

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

και τα δασκάλεuan στο ψυχολόγι, τα εγύριζαν εδώ και εκεί προβάλλοντας το άθλιο πάθημά τους στον θεατών το έλεος... Από δεκαπέντε και είκοσι δραχμές που ζητούσαν(ενν.οι γονείς) πριν κατά μήνα, τώρα εξητούσαν πενήντα και εξήντα, και ήθελαν να επισημοποιείται με συνάλλαγμα η πράξι τους... παράδοξη σύμπτωση, από τότε άξιη και η σακατοπαραγωγή του Αγίου Πέτρου. Τα περισσότερα παιδιά που εγεννιόνταν ήσαν κουτσόκουλόστραβα. ,Α.Καρκαβίτσας, Ο Ζητιάνος: 55-56»

Στο χωρίο του Καρκαβίτσα υπονοείται η εσκεμμένη «παραμόρφωση», των νεογέννητων από τους ίδιους τους γονείς τους.¹⁷⁴

Τα «σακάτικα» παιδιά απέφεραν σημαντικά κέρδη στους «εργολάβους της ένδειας» στους οποίους πουλήθηκαν ή νοικιάστηκαν από τους ίδιους τους γονείς τους. Η πρακτική αυτή προκαλεί αντιδράσεις και ενισχύει τις απόψεις των φιλόanthρωπων για την καταπολέμηση του φαινομένου της επαιτείας.¹⁷⁵

«...ο μάστορης ήρχισε να το ζυλοκοπή, να το λακτίζη, να το ζυμώνη με τας οστεώδεις πυγμάς του τόσον ασπλάγχως, τόσον θηριωδώς, ώστε το δύσμοιρον παιδί εμύκατο ως μοσχάριον εσφαζόμενον, επιτέλους δε κατέπεσεν άσπαιρον κατά γης...Η κάμαρα ήτο υπόγειον δωμάτιο υγρόν και σκοτεινόν, εις την συνοικίαν του Αγίου Φιλίππου, όπου συνεστοιβάζοντο εκάστην εσπέραν ως σαρδέλαι, περί τα δεκαπέντε παιδιά, από οκτώ ως δεκάεξ ετών...Επροτίμα(ενν. ο μάστορας) πάντα τα αλμυρά προσφάγια, διότι ούτω τα παιδιά ηνηγάζοντον να πίοyn νερόν άφθονον και επλήρουν τα εναπομείνανατα κενά του στομάχου., Ι. Κονδυλάκης, Οι Άθλιοι των Αθηνών: 419,424»

Τα παιδιά αυτά συχνά έπεφταν θύματα της βάνανυσης συμπεριφοράς και της σκληρότητας των μαστόρων που τα «ενοικίαζαν».Ο Παρνασσός επιδόθηκε λοιπόν σε μια μάχη «απελευθέρωσης» αυτών των παιδιών. Συγκρότησε τοπικές επιτροπές «προς

¹⁷⁴ Η τακτική των γονέων του μυθιστορήματος του Καρκαβίτσα, περιγράφεται λεπτομερέστερα με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο, λίγο παρακάτω, « Αλλά και ο Γατσούλης, ό άνδρας της, έδειχνε το ίδιο ενδιαφέρον για την φυσιολογική γέννα της γυναίκας του. Σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου και αν εβρίσκονταν...εφρόντιζε να βρίσκεται κοντά της στα κοιλοπόνια και να δέχεται αυτός στα χέρια του το βρέφος, και όχι να το εμπιστεύεται στις μαμής τα 'αγριόχερα. Δυστυχώς με όλες τις προφυλάξεις της Χαιδεμένης και με όλες τις φρονίδες του Γατσούλη τα παιδιά εγεννιόνταν, ένα με τα 'άλλο σακατεμένα. Εννιά είχε γεννήσει και τα εννιά βγήκαν με το πάθημά τους. Ο Γατσούλης εθλίβοντο κατάκαρδα για τούτο. Αλλά δεν έπαυε, μόλις έφτανε καθένα στα τέσσερα-πέντε χρόνια να το νοικιάζει συμφερτικά στους αρχιζητιάνους., Α. Καρκαβίτσας, Ο Ζητιάνος: 57»

¹⁷⁵Ο Σ.Παγανέλης αναφέρει ότι το θέαμα της επαιτείας «ειδεχθές αυτό καθ'εαυτό, προσελάμβανε τύπον φοβερώτατον εκ της κακοηθούς αγριότητος ανθρώπων ασυνείδητων, οίτινες μισθούντες παίδας εστρέβλουν αυτούς φρικωδώς και εμπορευόμενοι της εκ της στρεβλώσεως των αθλίων πλασμάτων εντύπωσιν των διαβατών, εθησαύριζον ακόπως αυτοί, συντηρούντες δι' αρτου ξηρού το μέσον δι' ου επλούτιζον οι άθλιοι αυτοί σωματέμποροι., Μ.Κορασίδου, Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους, Αθήνα-2000, σελ.92

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

διαφώτησιν» των γονέων και προσπάθησε να τους πείσει να μην ανανεώνουν τα συμβόλαια εκμίσθωσης της εργασίας των παιδιών τους στους «μαστόρους».¹⁷⁶

γ. Οι «Αγυιόπαιδες» και οι Φιλάνθρωποι

«Μόνο προς το έσχατο άκρο αυτής (ενν.της πόλης), εν μέσω της στροβιλιζόμενης χιονός, διαφαίνεται μικρός, πολύ μικρός, αγυιοπαίς, ρακένδυτος, πατών το χιονόβλητον έδαφος, με γυμνούς, παγωμένους, τους μικρούς του πόδας., Ε.Λυκούδης, Ο Διαχειριστής του Συντάγματος: 41-42»

« Τα άλλα ήσαν μάγκες ,υποστάσεως αδήλου, εξ εκείνων των οποίων διημερεύουν εις τας οδούς. Τριγυρίζουν τον ταβλάν των στραγαλάδων, θορυβούν ανά τας συνοικίας, αδιανοήτως και παντοίως Άμα το είδαν, έτρεξαν απάνω του, το εκυνήγησαν, θέλησαν να στο συλλάβουν. Εκείνο κατάσπρον γατάκι.,Μ.Μητσάκης, Το Γατί: 207»

«...με λούστρους...όσοι επεριτριγύριζαν γύρω στα καφεενδάκια παίζοντες, θορυβούντες και ασχημονούντες.,: Α.Παπαδιαμάντης, [Η Ψυχοκόρη]:613»

Το διήγημα του Μητσάκη, έχει ως κεντρικό θέμα τα απάνθρωπα βασανιστήρια ενός γατιού από μάγκες. Μέσα από την αφήγηση αναπαράγεται η «σκληρότητα» του «δρόμου», και όλος τρόμος που αυτός προκαλεί στα ανώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα.¹⁷⁷

Τα «παιδιά» του δρόμου οι «μάγκες» ή «αγυιόπαιδες», δεν είχαν κανένα από τα κοινώς αποδεκτά παιδικά χαρακτηριστικά, απολάμβαναν «βαρβαρική ελευθερία» πέρα από κάθε επίβλεψη. Στην Δυτική Ευρώπη τα αποκαλούσαν «άγριους» ή «άραβες» του δρόμου, δεν είχαν σταθερό τόπο διαμονής ή εργασία, ή οποιουδήποτε άλλου είδους περιορισμό.¹⁷⁸

Τα παιδιά στην δουλειά, καθώς και τα περιπλανώμενα παιδιά στους δρόμους της Αθήνας, που διέφευγαν την οικογενειακή και σχολική επιτήρηση εκτεθειμένα στους κινδύνους και τις δοκιμασίες του ανοικτού κόσμου, έξω από τα προστατευτικά τείχη της οικογενειακής εστίας, ανέτρεπαν την εικόνα της παιδικής ηλικίας, πάνω στην οποία είχε οικοδομηθεί το νέο οικιακό ιδεώδες.¹⁷⁹

¹⁷⁶ «Τα παιδιά υβρίζοντο βαναύσως, εδέροντο ανηλεώς, αγήνοντο νηστικά...Την νύκτα συνέσώρευον τα παιδιά, τον επί του άλλου, ασφυκτικώς, εις υπόγεια υγρά ανήλια, πλήρη λάσπης. Οι δυστυχείς ανήλικοι δουλοπάροικοι του 1883 είχαν ανέλθει μέχρι τριακοσσίων, Μ. Κορασίδου, οπ.παρ.,σελ.169

¹⁷⁷ Ο Βασανισμός των ζώων αποτελεί ένα διαχρονικό και σε παγκόσμια κλίμακα τυπικό παιχνίδι των αγοριών . Αμέσως ή εμμέσως τα αγόρια ασκούσαν συχνά βία στα ζώα .Τα άτυχα ζώα έπαιζαν στην περιπτωση αυτή το ρόλο «αθυρμάτων» και έδιναν στα αγόρια την ευκαιρία να δοκιμάσουν και να αποδώσουν την μυϊκή τους δύναμη, προσπαθούσαν να τα τιθασεύσουν και να εξομοιωθούν φανταστικά με τους μεγάλους .Μ.Παπαθανασίου, οπ.παρ.,σελ.278-280

¹⁷⁸ H.Cunningham,οπ.παρ.,σελ.146

¹⁷⁹ «Οι Άθλιοι των Αθηνών » του Ιω. Κονδυλάκη αναπαραστάσεις ακραίας φυσικής και ηθικής εξασθλίωσης, επικρατούσαν στον κόσμο των απόκληρων της κοινωνίας,. Είναι αγράμματοι, προληπτικοί, ανήθικοι, βίαιοι και αιμοβόροι, άθλιοι, μετατρέπονται συγχρόνως σε απειλητικές,

Ιδανικό προστατευτικό καταφύγιο της αστικής τάξης ήταν το σπίτι, όπου προσφέρονταν στοργή και ασφάλεια στα μέλη του εκεί «μπορούσε να πραγματοποιηθεί «η ιερά κατεργασία των ηθικών χαρακτήρων». Αντίθετα σύμφωνα με τον ίδιο τρόπο σκέψης, ο δρόμος ήταν ένας χώρος σε συνεχή κίνηση «της ίδιας κινητικότητας και της αστάθειας των ανθρώπων που τον κατέχουν»: ασταθής, αβέβαιος, ύποπτος και ανησυχητικός τόπος.

Το κίνημα για την «σωτηρία των παιδιών», αναπτύχθηκε στον Δυτικό κόσμο από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, και αποσκοπούσε τόσο στην «παροχή» προς το παιδί αυτού που πιστεύονταν ότι ήταν η παιδική ηλικία, όσο και την εξασφάλιση των μελών της κοινότητας. Η ιδεολογία για την προστασία της παιδικής ηλικίας υιοθετήθηκε πρώτα από μεγαλοαστούς και διανοούμενους.

Έπρεπε να υπάρξει μέριμνα για φυσική και ηθική προστασία της παιδικής ηλικίας. Οι φιλόανθρωποι του 19^{ου} αιώνα πρότειναν την επιβολή του ιδανικού «της επιτηρούμενης ελευθερίας» των παιδιών του «σπιτιού», στα παιδιά του δρόμου.¹⁸⁰

Στόχος τους ήταν η κοινωνικοποίηση των παιδιών, μέσω της ηθικής ανατροφής, που στηρίζεται στο θεμέλιο λίθο της υπακοής και πειθαρχίας.

Οι γιατροί, οι δικηγόροι, οι δικαστές, παιδαγωγοί, καθηγητές, δάσκαλοι, ποιητές και πεζογράφοι θα γίνουν οι πρωταγωνιστές αυτής της δραστηριότητας και θα τεθούν επικεφαλής μιας επιχείρησης εκπολιτισμού του φτωχού πληθυσμού.¹⁸¹

Η «φιλανθρωπική» δράση αναλαμβάνονταν για την «προστασία και σωτηρία» της παιδικής ηλικίας, των παιδιών. Όμως μένει να διερευνηθούν, κατά πόσον η «φιλανθρωπική δράση», εξυπηρετούσε τους συγκεκριμένους ταξικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς στόχους και φιλοδοξίες, καθώς και αν οι «αποδέκτες» της, την δέχονταν αβίαστα, εκφράζοντας την απαιτούμενη ευγνωμοσύνη προς «τους σωτήρες» τους.

Αυτό (δεικνύων το εργαζόμενο παιδίον) θα ήτο αντίδοτον εκείνου (έδειξε την αγέλη του Φοραμπάλλα αντίκρυ), εάν δεν ήτο εν μέρει αποτέλεσμά του και ούτω μόνον θ' απετελείτο κοινωνική αρμονία., Α.Παπαδιαμάντης, Κοινωνική Αρμονία: 142»

«...και ο Τάσος, αφ' ότου εσπέραν τίνα είχε εγνώσθη ότι είχε μετάβη εις την Σχολήν των Απόρων Παίδων, ην είχε ιδρύσει ο Παρνασσος. Ι.Κονδυλάκης, Οι Άθλιοι των Αθηνών: 424 »

αποθητικές, και μισητές φυσιγνωμίες. Με μια δόση ρεαλισμού ανάμεικτου με βαθιά περιφρόνηση, εχθρότητα, αλλά και αποστροφή και φόβο, ο Κονδυλάκης εκφράζει τα αρνητικά του συναισθήματα που αυτή η κατηγορία του πληθυσμού προκαλούσε στους αστούς της πρωτεύουσας ,
Μ.Κορασίδου,οπ.παρ.,σελ.204, 70

¹⁸⁰ Μ.Κορασίδου,οπ.παρ.,σελ.103,105,162

¹⁸¹ Μ.Κορασίδου,οπ.παρ.,σελ.82-83,107

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

« Ο Μασόνος είχε αναγγείλει εις αυτόν ότι λίαν προσεχώς εισήγετο εις εν μηχανουργείο του Πειραιώς...Επήγα εις το κατάστημα που σου έλεγα. Ας είναι ευλογημένο το όνομα του Παρνασσού και ο Θεός να δίνη χρόνια και ευτυχία εις τους δασκάλους μας. Εγώ Τάσο θα εργασθώ με όλη μου την όρεξη, διά να κάμω καλό εις τον ευατόν μου και εις τους άλλους, αν μπορέσω και να ζήσω ως καλός και τίμιος άνθρωπος...Τι μας έλεγαν εις το σχολείο του Παρνασσού; Ο κόσμος ανήκει εις εκείνους που εργάζονται. Μη τους χαιρέσαι εκείνους που περνούν τον χρόνο τους με αργία...Λοιπόν θάρρος Τάσο μου και εργασία...Ας μας λένε λούστρους και μάγκες, εμείς με την εργατικότητα και τιμιότητά μας θ' αποδείξωμεν ότι αυτά τα ονόματα σημαίνουν παιδιά δυστυχή, αλλά όχι και κακά και άζια να τα περιφρονεί ο κόσμος., I.Κονδυλάκης, Οι Άθλιοι των Αθηνών: 495-496»

Σύμφωνα με την φιλελεύθερη κοινωνική σκέψη, η φτώχεια ήταν μια παθολογική κατάσταση που χρειάζεται θεραπεία . «Η ίασις είναι κατορθωτή δια της παιδόθεν διδασκαλίας της τε ηθικής και των άλλων εκείνων γνώσεων , αίτινες διακρίνουσιν την μάζα από τους αγρίους». Ο άνθρωπος διαμορφώνεται σταδιακά από τις συνθήκες που ζει. Μέσω της ίδρυσης ιδρυμάτων θα δηλωθεί η πρόθεση για την ανάληψη της εκπλήρωσης των καθηκόντων της φιλανθρωπικής δραστηριότητας .¹⁸²

Ιδρύονται φιλανθρωπικά ιδρύματα, που αφορούν τόσο τα φτωχά παιδιά, όπως Βρεφοκομεία, Ορφανοτροφεία, ιδρύματα για την φύλαξη των παιδιών των εργατικών τάξεων κατά την διάρκεια της ημέρας, όσο και εκείνα που αφορούν τους ενήλικές φτωχούς.

Η περιγραφή της ιδεώδους θεραπείας έναντι στην φτώχεια, όπως αυτή παρουσιάζεται στα κείμενα, περιλαμβάνει την λήψη άμεσων μέτρων όσο και προληπτικών. Ο θεσμός των εργαστηρίων για τους φτωχούς θεωρείται, ως ο πλέον ενδεδειγμένος για την καλλιέργεια του εργασιακού ήθους.¹⁸³

Τα «άστεγα και απροστάτευτα παιδιά» αφού συλλαμβάνονταν από τις διωκτικές αρχές, οδηγούνταν δια της βίας και εγκλείονταν στα νεοσύστατα ιδρύματα, ώστε να εκπαιδευτούν σε κάποιο τεχνικό επάγγελλμα.¹⁸⁴

¹⁸² Μ.Κορασίδου,οπ.παρ.,σελ.,14,85,157

¹⁸³ Μ.Κορασίδου,οπ.παρ.,σελ.87

¹⁸⁴ «Όλα τα άστεγα και απροστάτευτα παιδιά, όσα διάγουν εν αργία διαφθείροντα και διαφθειρόμενα, να συναχθώσιν υπό κοινήν στέγην, να διδαχθώσι τα αναγκαία γράμματα δια να γίνωσι χρήσιμοι πολίται και να εισαχθώσι εις τα εργοστάσια και τεχνουργεία, όπως εκμάθωσι πρακτικήν τέχνην τινά, ίνα ευρώσι πόρον ζωαρκειάς εις τον βίον των», Καταστατικόν απόρων παιδων εν Πειραιεί, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου 1875-1874, ψήφισμα, αριθ. 315-5.3.1874, Ιστορικό Αρχείο Πειραιώς,. Τα παιδιά αυτά σε ποσοστό 56% έχουν εγκαταλείψει ή έχουν εγκαταλειφθεί από την οικογένειά τους και το 26% είναι ορφανοί κυρίως από πατέρα, Β.Θεοδώρου, Ορφανά & άστεγοι: ορφανοί και άστεγοι παίδες στον Πειραιά γύρω στο 1875, περ. ΜΝΗΜΩΝ τ.14, 1992,σελ. 71-9,0 συγκ.σελ.74,86

Στα ιδρύματα το βασικό μέσο, ώστε ο τρόφιμος να εθιστεί στην αίσθηση της τάξης, να αποκτήσει υγιείς συνήθειες, ηθικές αξίες και τεχνικές δεξιότητες, ήταν η επαναληπτικότητα, η σταθερότητα, και η πολλαπλότητα των μέσων. Οι μέλλοντες ενήλικοι έπρεπε να υπακούν στους νόμους, να είναι ταπεινοί κατά αντιστοιχία με την τάξη τους, αλλά και να ασκούν ένα από τα επαγγέλματα της πόλης, συνήθως του τεχνίτη για τα αγόρια και της υπηρέτριας για τα κορίτσια.

Το όφελος για την κοινωνία, δεν ήταν μόνο η μετατροπή των «αλητόπαιδων» σε έντιμους και εργατικούς οικογενειάρχες αλλά η απαλλαγή της πόλης από τις ενοχλητικές ομάδες των νεαρών ταραξιών, και ο εθισμός των παιδιών στις αρχές της παραγωγικότητας, σε συνδυασμό με την πρόσκαιρη έλλειψη εργατικών χεριών.¹⁸⁵

Οι τρόφιμοι όμως των ιδρυμάτων, σε ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό, αντιδρούσαν στην προοπτική του «εγκλεισμού» και της προώθησής τους, σε κάποιο εργαστήριο, βιοτεχνία, ή βιομηχανία. Οι συχνές αποδράσεις παιδιών από τα ιδρύματα του Πειραιά μπορεί να υποδεικνύει, ότι τα παιδιά στρεφόταν εναντίον του μονολιθικού και καταπιεστικού προγράμματος που ρύθμιζε με αυστηρότητα και ακρίβεια την καθημερινή τους ζωή, και επιζητούσαν την ελευθερία τους.¹⁸⁶

Κατά μία εκδοχή κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, το πείραμα των φιλόανθρωπων έμοιαζε ερασιτεχνικό και αναποτελεσματικό.¹⁸⁷

« Ο άγαμος κύριος με τα γυαλιά δεν έλειπε ποτέ από τα φιλανθρωπικά, και ήτο πάντοτε μέσα εις διαχειρίσεις και επιμελητείας, και εις όλας τας ονομασίας τας εμπεριέχουσας χείρα και μέλι., Α.Παπαδιαμάντης, Φιλόστοργοι: 101»

«Υπάρχει και παραϋπάρχει η Φιλανθρωπία εις τας Αθήνας...Όλοι όσοι έχουν την θέσι τους στην κοινωνία φιλοτιμούνται να γίνουν υπηρέται Της. Και από κυρίες έχει λαμπρά αυλή η Φιλανθρωπία...Γιατί τι θα εγίνοντο, παρακαλώ, τόσες άγιες φιλοδοξίες, αρσενικές και θηλυκές, αν δεν υπήρχεν η δυστυχία στον κόσμο; ...Είπα μέσα μου, μήπως τάχα αυτή η Κυρία δεν είναι πραγματικώς η Φιλανθρωπία; Μήπως είναι καμμιά άλλη κυρία Μπλαζέ, που έτσι από

¹⁸⁵ Β.Θεοδώρου, Πειθαρχία & Εργασία : Ορφανοτροφείο,στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα, περ.ΜΝΗΜΩΝ,τ.21, 1991, σελ. 55-84, συγκ.σελ.57,80

¹⁸⁶ Στο Παιδαγωγείο Πειραιά Οι μισοί στο πρώτο τρίμηνο εγκλεισμού τους αποπειρούνταν να αποδράσουν. Ο μεγάλος αριθμός αποδράσεων αποτελεί συλλογική έκφραση αντίστασης στον αυταρχισμό των προστατών τους, φαίνεται ότι η ελευθερία μετρούσε περισσότερο από την βελτίωση των υλικών συνθηκών διαβίωσης. Β.Θεοδώρου, οπ.παρ,1992,σελ.187.

Από τους συντεργάτες του ορφανοτροφείου της Ελ.Ζαννή περιγράφονταν αποδράσεις και εναγώνιος πόλεμος μεταξύ παιδιών και διοίκησης, που από . Τα παιδιά στρεφόταν εναντίον του μονολιθικού και καταπιεστικού προγράμματος που ρύθμιζε με αυστηρότητα και ακρίβεια την καθημερινή τους ζωή, και επιζητούσαν την ελευθερία . Γ.Κοκκινάκης, Φιλανθρωπία το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα, περ. ΜΝΗΜΩΝ τ.21, 1999, σελ.85-108, συγκ.σελ.107

¹⁸⁷ Β.θεοδώρου,οπ.παρ.,1991,σελ.84

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

καπρίτσιο για να διασκεδάσει την πλήξι της, επήρε το όνομά της; ,Ε.Λυκούδης, Ο Απόστρατος Αξιωματικός:175-177»

Η αρνητική κριτική των συγγραφέων στο φιλανθρωπικού έργου» και στους «φιλόανθρωπους», ιδιαίτερα στις «Κυρίες των φιλανθρωπικών σαλονιών»,στιγματίζει την υποκρισία την διπλή γλώσσα και ηθική που επικρατεί στους κόλπους των ανωτέρων στρωμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας .¹⁸⁸

Το κίνημα της φιλανθρωπίας, αποδίδεται στην απουσία μιας συγκεκριμένης πολιτικής για την κρατική περίθαλψη των φτωχών και ενός ισχυρού σοσιαλιστικού και εργατικού κινήματος, οργανωμένου στην βάση της υπεράσπισης των δικών του συμφερόντων. Αυτό το γεγονός οφείλεται αναμφίβολα στην περιορισμένη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας και στην περιορισμένη παρουσία και δυνατότητα κοινωνικής παρέμβασης της εργατικής τάξης.

Η κοινωνική πρόνοια προς τους φτωχούς επιτρέπει την δημιουργία σχέσεων προσωπικής εξάρτησης, μέσω των οποίων ο ευεργέτης μπορεί να επιδιώκει την επιβολή της εξουσίας του στον αποδέκτη της ευεργεσίας του.¹⁸⁹

Η ιδεολογία για την επαιτεία δεν αφορά, μόνο ηθικούς, φιλανθρωπικούς, παιδαγωγικούς λόγους, αλλά σχετίζεται άμεσα με τις ανάγκες και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι νεοσύστατες βιομηχανίες της χώρας.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Μ.Κορασίδου,οπ.παρ.,σελ.205 συμμετοχή των γυναικών σε φιλανθρωπικά σωματεία, και γενικότερα η ενασχόληση τους με «φιλανθρωπικές δραστηριότητες», συγκαταλέγεται στα καθήκοντα της οικοδέσποινας, σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία του φύλου. Η φιλανθρωπική δραστηριότητα των γυναικών ως μορφή «εξωοικιακής» απασχόλησης των γυναικών, είχε «εφεδρικό» χαρακτήρα, Α.Μπακαλάκη-Ε.Ελεγιμίτου, οπ.παρ.,σελ.9.

¹⁸⁹ Μ.Κορασίδου,οπ.παρ.,σελ. 77-78,90

¹⁹⁰ Γ.Κοκκινάκης,οπ.παρ,σελ.97

δ. Η Εγκατάλειψη Βρεφών

Η εγκατάλειψη νεογέννητων, είναι μια διαδεδομένη πρακτική διακίνησης βρεφών που εντάθηκε στην Ευρώπη, τον 18^ο με 19^ο αιώνα ¹⁹¹

«Ο Τέλης μού 'δωκε ένα κλειδί από την ημέρα και μού 'πε, άμα θα βγή το βράδυ με τη γυναίκα του, να πάω να ν'ανοίξω το σπίτι να πάρω το παιδί και να το πάω στο Βαθρακονήσι και εκεί να το παραδώσω σε μια παραμάνα...μετέβη εις την οδόν Πειραιώς εσταμάτησεν επί μακρόν εις την γωνίαν του Βρεφοκομείου, όταν δε είδεν ότι η οδός ηρημώθη, έτρεξεν ανέβη τας βαθμίδας του φιλανθρωπικού καταστήματος εν σπουδή και απέθηκε το νήπιον επί των μαρμάρων του προπυλαίου, Ι.Κονδυλάκης, Οι Άθλιοι των Αθηνών: 433»

Οι λόγοι και τα κίνητρα των γονέων που αποφάσιζαν να εγκαταλείψουν τα νεογέννητα παιδιά τους ποικίλλουν ανάλογα με την ιστορική ερμηνεία που προτιμάται κάθε φορά, όπως, «η ντροπή», η προτίμηση στα κορίτσια, «η οικονομική ανέχεια» και η «αστική ανάπτυξη».¹⁹²

Το φύλο δεν ήταν τόσο καθοριστικός παράγοντας όπως μέχρι πρότινος θεωρούνταν, στην απόφαση των γονέων να εγκαταλείψουν το παιδί τους.¹⁹³ Εν αντιθέσει η Κορασίδου, διαπιστώνει ότι ο αριθμός των εγκαταλελειμμένων κοριτσιών στην Ελλάδα, συγκριτικά με τον αντίστοιχο των αγοριών, παρουσιάζεται σημαντικά πιο αυξημένος. Αποδίδει το γεγονός στην μειονεκτική θέση των κοριτσιών ιδιαίτερα των φτωχότερων, στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα.¹⁹⁴

Ο Kertzer, αναφερόμενος στο ιταλικό παράδειγμα, επισημαίνει, ότι το σύστημα εγκατάλειψης διαμορφώνεται από την κάθε ιδεολογία και πρακτική, καθώς και από τη δυνατότητα της καθολικής εκκλησίας να ασκεί ασφυκτικό έλεγχο στην σεξουαλικότητα των γυναικών καθώς και στις αναπαραγωγικές τους διαδικασίες.¹⁹⁵

¹⁹¹ D.Kertzer,οπ.παρ.,σελ.16 Ο όρος εγκαταλελειμμένα για τα βρέφη, είναι ισχυρός όρος που χρησιμοποιείται για την ευαισθητοποίηση του κοινού από το οποίο αναμένονται φιλανθρωπικές συνεισφορές κάθε είδους., Α.Μπρούσκου, οπ.παρ.σελ.94.

¹⁹² Οι λόγοι της εγκατάλειψης ήταν οι φτώχεια, η αστική ανάπτυξη που προκαλεί μια σειρά αρνητικών φαινομένων, χαρακτηριστικών της παθολογίας της πόλης, όπως οι παράνομες γεννήσεις,L.Ladurie,οπ.παρ.,σελ.66

¹⁹³ D.Kertzer,οπ.παρ.,σελ.11

¹⁹⁴ Μ.Κορασίδου, οπ.παρ.,σελ.114. Η πρακτική της εγκατάλειψης νεογέννητων κοριτσιών σε Ορφανοτροφεία, ενδείκνυται, όταν οι φτωχοί γονείς, αδυνατούν να αναθρέψουν και να «προικοδοτήσουν», και ουσιαστικά να αποκαταστήσουν τις κόρες τους. Τα Ορφανοτροφεία θηλέων, όπως τα Αμαλείο, εξασφάλιζαν την επαγγελματική αποκατάσταση των ορφανών κοριτσιών με την τοποθέτηση τους, ως υπηρέτριες ή παιδαγωγοί στα σπίτια ευπόρων οικογενειών στην Αθήνα και το εξωτερικό, φρόντιζαν να βρουν σύζυγό, αφού συχνά η επιτροπή του ορφανοτροφείου εξέταζε αιτήσεις ανδρών που ζητούσαν γυναίκα ανάμεσα στους υποτρόφους, ενώ τα κορίτσια αποχωρώντας από το Ίδρυμα «λαμβάνουσιν ως προίκα χρηματικόν ποσόν ανάλογον της επιμέλειας και εργασίας και της εν τω Αμαλείω διατριβής των». Ομοίως ,σελ.150-152

¹⁹⁵ Έτσι ερμηνεύει την πρακτική της εγκατάλειψης ο Kertzer, Α.Μπρούσκου, οπ.παρ.,σελ.91

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Δεν λείπει η μητρική ή πατρική αγάπη, αλλά τα οικονομικά μέτρα που θα επέτρεπαν την διατήρηση στην ζωή και την ανατροφή των παιδιών. Υποδηλώνεται η υπεροχή του ένστικτου της ζωής απέναντι στο μητρικό ένστικτο. Η μητέρα πελεκάνος που ανοίγει τα σπλάχνα της για να θρέψει τα μικρά της δεν είναι παρά ένας μύθος.¹⁹⁶

« Εις το άκρον του διαδρόμου υπήρχον δύο χωρισταί αίθουσαι χρησιμεύουσαι ως νοσοκομείων των νηπίων...Ο ιατρός διερχόμενος...Γιατί δεν το σκοπίζετ' αυτό; ...δεικνύων το εν των παιδίων, του οποίου η μύτη έτρεχε-Του έκαμες το μπάνιο; ηρώτησε την γυναίκα...Ο Τάσος εσκέφθη οπία διαφορά υπήρχε μεταξύ της απάθειας της γυναικός εκείνης και της μητρικής μερίμνης. Τα σπάργανα του δυστυχημένου εκείνου νηπίου ήσαν κιτρινωμένα και υγρά...Πέριξ ήσαν πολλά μικρά κλίνας σιδηραί, με λευκά στρώματα, Ωραία και καθαρά τα κλινίδια εκείνα... αλ'είχον τί το ψυχρόν και έρημον, διότι δεν τα εθέρμαινε, διότι δεν τα περιέβαλεν η μητρική στοργή... και δια τινός θύρας διέκρινε τα μεγαλύτερα ορφανά παίζοντα και θορυβούντα εις την αυλήν, όλα ήσαν ασθενικά και τα βλέφαρα των ήσαν ερυθρά και λημώντα εξ οφθαλμίας. Ουδέποτε είχε παραστή εις θέαμα συγκινητικότερον και θλιβερότερον. Και εξερχόμενος εσκέπτοτο ότι, εάν οι γονείς των παιδιών εκείνων παρίσταντο εις αυτό το θέαμα, ουδέποτε θα έφερον στον κόσμο τα μικρά εκείνα πλασματάκια.»501-8

Τα βρέφη είχαν διπλάσιες πιθανότητες να πεθάνουν στο βρεφοκομείο, από ότι να έμεναν σπίτι τους. Στην δυτική Ευρώπη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, εκφράζονται δημόσια οι πρώτες καταγγελίες για τις ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης των βρεφών.¹⁹⁷

Ο Κονδυλάκης, περιγράφοντας τις συνθήκες περίθαλψης των βρεφών και ορφανών, αποτιμά θετικά τα υλικά μέσα του Βρεφοκομείου, καθώς και το πρόσωπο του γιατρού, ενώ επικρίνει την αδιαφορία του νοσηλευτικού προσωπικού, (που είναι γυναίκες). Η δυστυχία όμως και η ασθενικότητα των παιδιών, αποδίδεται συνολικά, όχι στην έλλειψη των μέσων ή της φιλανθρωπικής διάθεσης, αλλά στην στέρηση της μητρικής φροντίδας και στοργής.

Η πράξη της εγκατάλειψης περιβάλλεται από καθεστώς ανωνυμίας.¹⁹⁸

«Και ειδών τεμαχίον λευκού χάρτου διπλωμένον εις των ζωστήρα του νηπίου, το απέσπασεν εκείθεν, το εξεδίπλωσε και βραδέως συλλαβιστά ανέγνωσεν επ'αυτού: Είναι βαπτισμένη. Ονομάζεται Τασούλα. Το κακόμοιρο! Το κακόμοιρο! επανέλαβε μετά πλείονος

¹⁹⁶ Μ.Κορασίδου, οπ.παρ.,σελ,139

¹⁹⁷ D.Kertzer,οπ.παρ.,σελ.125 Η βρεφική θνησιμότητα ήταν εξαιρετικά υψηλή στα ευρωπαϊκά Βρεφοκομεία κατά τον 18^ο με 19^ο αιώνα :π.χ.στο βρεφοκομείο της Πετρούπολης εισήχθησαν 1089 βρέφη και επιβίωσαν μόνο 15. Η ίδια κατάσταση επικρατούσε στα Βρεφοκομεία του Δουβλίνου και της Μόσχας. Ομοίως , σελ.139

¹⁹⁸ Η ανωνυμία των γονέων ή της ανύπανδρης μητέρας, πιστεύονταν ότι θα απέτρεπε την βρεφοκτονία των ανεπιθύμητων βρεφών, D.Kertzer, οπ.παρ.σελ.104

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

οίκτου 60....« Και μετ'ολίγον μήτηρ και κόρη συναντήθησαν και ενηγκαλίσθησαν μεθ'ορμής και με την κραυγήν υπάτης συγκινήσεως. Ι.Κονδυλάκης, Οι Άθλιοι των Αθηνών: 60, 787»

Στα Βρεφοκομεία των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, τα βρέφη εγκαταλείπονταν σε ειδικές κατασκευές τις βρεφοδόχους, που ήταν προσαρτημένες στις εισόδους τους. Το 1863 προτάθηκε η χρήση βρεφοδόχων στο Βρεφοκομείο Αθηνών. Οι φόβοι κάποιων ότι αυτό θα διευκόλυνε τους γονείς να εγκαταλείπουν τα παιδιά τους, δεν επέτρεψαν την λειτουργία των βρεφοδόχων παρά μόνο το 1883.¹⁹⁹

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι μόνες ευρωπαϊκές χώρες στις οποίες οι βρεφοδόχοι βρίσκονταν εν χρήσει, ήταν η Ιταλία, η Ελλάδα, και η Ισπανία.²⁰⁰

Η εγκατάλειψη καταλύει τις σχέσεις καταγωγής. Οι γονείς σε όμως σε αρκετές περιπτώσεις, άφηναν μαζί με το βρέφος και κάποια αντικείμενα, αναγνωριστικά της ταυτότητας τους, ώστε να έχουν την δυνατότητα να εφόσον το επιθυμούσαν να τους αναζητήσουν, όταν μεγαλώσουν.²⁰¹

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αρχίζει σταδιακά να αναγνωρίζεται στο εγκαταλελειμμένο παιδί το δικαίωμα να αναζητήσει τους φυσικούς του γονείς.²⁰²

Ο Κονδυλάκης ενσωματώνει στην αφήγηση του την εγκατάλειψη βρέφους σύμφωνα με δυτικά λογοτεχνικά πρότυπα.²⁰³ Η αναζήτηση των φυσικών γονιών, δηλαδή της καταγωγής, αποτελεί σύμβολο της αναζήτησης του «εαυτού» σε ένα κόσμο που οι αξίες του είχαν ξαφνικά και ριζικά μεταβληθεί.²⁰⁴

¹⁹⁹ Μ.Κορασίδου, οπ.παρ.,σελ.111,115

²⁰⁰ D.Kertzer,οπ.παρ.,σελ.159

²⁰¹ Σχετικά με τους όρους “exposed” και “abandoned”, το πρώτο φέρνει στο μυαλό στην έννοια του θανάτου από την ζέστη ή το κρύο. Άφηναν το παιδί στην πόρτα ενός πλουσίου σπιτιού για να «ανακαλυφθεί». C.Heywood,οπ.παρ.,σελ.79

²⁰² Α.Μπρούσκου, οπ.παρ.,σελ.92 Το 1860, μετά την ενοποίηση της Ιταλίας, τα εγκαταλελειμμένα παιδιά απόκτησαν το δικαίωμα να αναζητήσουν τους γονείς τους. Στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα υπήρξαν οι πρώτες αντιδράσεις κατά του καθεστώτος της ανωνυμίας των γονέων που εγκατέλειπαν τα παιδιά τους. D.Kertzer,οπ.παρ.σελ.65, 162

²⁰³ Η λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα, είναι πλούσια σε αφηγήσεις, που έχουν ως κεντρικούς ήρωες(-ίδες), έκθετα παιδιά, που μετά από μια περιπετειώδη αναζήτηση των «ριζών» τους, ανακάλυπταν ότι ήταν οι χαμένο κληρονόμοι, μιας αμύθητης περιουσίας.κε11 π.χ. Το «Χωρίς Οικογένεια» του H.Malot και το «Oliver Twist» του C.Dickens.

²⁰⁴ R.Lloyd, The Land of Lost Content, Children and Childhood in 19th Century French Literature, Oxford-1992, Clarendon Press,σελ.145

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Οι «Συμμορίες» του Α.Παπαδιαμάντη

Ιδιαίτερη θέση στο έργο του Α.Παπαδιαμάντη έχουν οι ομάδες/ συμμορίες παιδιών του νησιού του, της Σκιάθου. Ήταν παρέες συνομηλίκων κατά βάση αγοριών, αφού τα κορίτσια, όπως ήδη έχει ειπωθεί, περιορίζονταν στο σπίτι και αναλάμβαναν σταδιακά τα οικιακά τους καθήκοντα.

«...οι δε βράχοι εχρησίμευον εις τα παιδιά της γειτονιάς να δίνουν βουτιά ή να δίνουν παλούκια, να πηδώσι δηλαδή με την κεφαλή ή με τους πόδας εις το κύμα, όταν εκολύμβων το θέρος, τα μεν αρχοντόπουλα άπαξ της ημέρας τα δε φτωχόπαιδα δεκάκις της ημέρας, από πρωίας μέχρι εσπέρας με μικρά διαλείμματα., Α.Παπαδιαμάντης, Βαρδιανός στα Σπόρκα: 542»

Οι παρέες των αγοριών περνούσαν τον καιρό τους ξένοιαστα και με σχετική ελευθερία. Τα παιδιά εκμεταλλεύονταν τις δυνατότητες που τους έδινε το περιβάλλον του νησιού τους για διασκέδαση. Έτσι ψάρευαν, έκαναν βουτιές, έπιαναν χταπόδια και εξερευνούσαν την ύπαιθρο του νησιού, από σπηλιές, μέχρι απομακρυσμένα εκκλησιάκια και κάστρα.

«Όλα τα παιδιά του χωριού ήσαν διηρημένα εις δύο πάνοπλα στρατόπεδα...Ο επίσημος πετροπόλεμος διεξήγετο ιδίως την Κυριακή των Βαΐων, αλλ' όμως ο πετροπόλεμος ο καθημερινός ποτε δεν εκόπαζε μεταξύ των δύο φουσάτων., Α.Παπαδιαμάντης, Γούτου-Γουπάτου: 42»

Όμως η ζωή στην Σκιάθο²⁰⁵ δεν κυλούσε πάντα ήρεμα. Δεν έλειπαν οι καυγάδες, ο πετροπόλεμος, οι φασαρίες και «αστεία» εις βάρος των ενηλίκων, κυρίως γιαγιάδων. Η κοινότητα ανεχόταν αυτή την κατάσταση μια και τα αγόρια δοκίμαζαν την «ανεξαρτησία» τους, σκληραγωγούνταν και σφυρηλατούσαν τις μεταξύ τους σχέσεις ανταγωνισμού και αλληλεγγύης.

Στις ομάδες των αγοριών, καλλιεργούνταν αισθήματα φιλίας και δημιουργούνταν συμμαχίες. Τα αγόρια συνήθιζαν στην ιδέα του ανταγωνισμού, πάνω στην οποία στηρίζονταν η οργάνωση της κοινωνίας, με την δημιουργία κοινωνικών δικτύων, όπως των σχέσεων της κουμπαριάς.²⁰⁶

Οι δραστηριότητες αυτές ήταν κοινωνικά αποδεκτές στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες, όταν την ευθύνη έφερε μια ομάδα παιδιών, ενώ η μοναχική

²⁰⁵ Η Σκιάθος στον Παπαδιαμάντη γίνεται μικρόκοσμος της πραγματικότητας. Φαρίνου- Μαλαματάρη Γ., Αφηγηματικές Τεχνικές στον Παπαδιαμάντη : 1887-1910, Αθήνα 1987, Κέδρος,σελ.160 Στον κόσμο του Παπαδιαμάντη κυριαρχεί ο νόμος της αδράνειας και της αμεταβλησίας. Ο χρόνος δουλεύει μόνο αθροιστικά και σε όφελος της ποσότητας. Παρουσιάζει μια Ελλάδα, της επαρχίας(της υπαίθρου), θεοσεβούμενη, αυθεντική και τραυματισμένη, αργοκίνητη στις νοοτροπίες της, εκρηκτική συχνά στα ξεσπάσματά της, Μουλλάς,οπ.παρ.,νζ', ξβ'

²⁰⁶ Ε.Αυδίκος, οπ.παρ.,σελ.316

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

ενέργεια τιμωρούνταν ως αντικοινωνική. Η κοινότητα πρόβαλλε τα συλλογικά πρότυπα, η κοινωνικοποίηση και η ένταξη στην ομάδα είναι περισσότερο από οπουδήποτε αλλού απαραίτητη για την κοινωνική νομιμοποίηση των πράξεων αυτών. Η παρέα, ως έννοια, συνδέεται με αυτή της ασφάλειας.²⁰⁷

Στις ευρωπαϊκές πόλεις οι συμμορίες ανηλίκων ήταν ανεπίσημες συσπειρώσεις παιδιών που έτυχε να παίζουν στον ίδιο δρόμο. Οι συμμορίες είχαν δικούς τους κώδικες συμπεριφοράς και κανόνες, που όλα τα μέλη της έπρεπε να υπακούουν. Υπερασπίζοντας την περιοχή τους, σφυρηλατούσαν την ταυτότητά τους.²⁰⁸

Οι δύο σημαντικότεροι χριστιανικοί κύκλοι λατρείας, το Πάσχα και τα Χριστούγεννα, καθορίζουν το περιεχόμενο, το είδος και τα όρια της δράσης των «συμμοριών».

«...τα παιδιά ήρχισαν να καίουν μετά κρότου σπύρτα και μικρά πυροκρόταλα έξω εις τον πρόναον, και τίνες παίδες δεκαετείς επιροβόλουν με μικρά πιστόλια, άλλοι έρριπτον εντός του ναού επί των πλακών του εδάφους τα βαρεία καρφιά με τα κάψαλα καταπτοούντες και σκανδαλίζοντες τας πτωχάς γραίας., Α.Παπαδιαμάντης Παιδική Πασχαλιά:174»

«Επρόκειτο να συνοδεύσει μερικά εκ των παιδιών της Κάτω γειτονιάς...όταν θα ανήρχοντο προς τα επάνω, αφέσπερας της παραμονής των Χριστουγέννων, ως και του Αγ. Βασιλείου και των Φώτων...δια να τραγουδήσουν τα χαρμόσυνα τραγούδια... εις τα μαγαζιά της Επάνω Ενορίας. Διότι δεν ετόλμων ποτέ να ανέλθουν μονάχα των εκεί πάνω...εκεί άνωθεν του Βράχου εβασίλευεν ο φοβερός Τσηλότατος...Ο δήμαρχος...απηύθηνεν ήπιας επιπλήξεις εις τον Μήτηρον και την δωδεκαμελή συμμοριάν των μαγκών-Αφήστε τα παιδιά να παίζουν, καλέ, αυτό δεν βλέπτει, φτάνει να μην το παρακάνουν... Α.Παπαδιαμάντης, Γούτου-Γουπάτου: 42-44»

Τα κάλαντα και οι «θορυβώδεις» εκδηλώσεις χαράς, την Βραδιά της Ανάστασης, ήταν μία κατεξοχήν «παιδική υπόθεση».Τα παιδιά έπαιζαν ουσιαστικό αυτόνομο ρόλο, στο πλαίσιο της εθιμικής ζωής, οργανώνοντας την δράση τους, χωρίς την παρέμβαση των ενηλίκων.²⁰⁹

Τα παιδιά, αυτή την φορά αγόρια και κορίτσια, παρίστατο, σε κηδείες και μνημόσυνα

«Δεξιά επί των βαθμίδων του τέμπλου, και τα ξυπόλητα παιδιά του δρόμου, και τα αχτένιστα και άνιφτα φτωχοκόριτσα της ενορίας είχαν συσπειρωθή τριγύρω εις τα βαθμίδας, και εθορύβουν, και ησθάνετο ακάθεκτον ορμήν ν'αρπάσσωσι κόλλυβα...Θα ησυχάσετε, βρε σεις

²⁰⁷ Μ.Παπαθασίου,οπ.παρ.,σελ.292

²⁰⁸ C.Heywood,οπ.παρ.,σελ.111

²⁰⁹ Μ.Παπαθανασίου,οπ.παρ.,σελ.262

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

κλήρες, έκραζεν ο μπάρμπα-Δημητρός Θα σπάσετε τα ξένα πιάτα, κακό χρόνονάχετε...τα παλιόπαιδα και τα φτωχοκόριτσα άρπαζαν ολόκληρα πιάτα κ'εγέμιζαν τους κόλπους των ή τας ποδιάς των.,Α.Παπαδιαμάντης, Άγια και Πεθαμένα:124-5»

Αντίθετα με τις κυρίαρχες σύγχρονες αντιλήψεις, σε καμιά περίπτωση, ο θάνατος δεν αποτελούσε «ταμπού», μια κατάσταση δηλαδή με την οποία το παιδί δεν έπρεπε να έρθει σε επαφή για παιδαγωγικούς λόγους. Η παιδική ηλικία δεν συνιστούσε ένα χωροχρόνο «προστατευμένο» από πόνο και θλιβερές εικόνες. Ο θάνατος αποτελούσε μια πραγματικότητα, σε μια κοινωνία με υψηλό δείκτη θνησιμότητας.²¹⁰

Η διανομή κολλύβων, στο απόσπασμα του Παπαδιαμάντη, εκτός από την τελετουργική έχει και την οικονομική της διάσταση.

²¹⁰ Μ.Παπαθανασίου,οπ.παρ.,σελ.253

Βρεφική και Παιδική Θνησιμότητα. Θάνατος Παιδιού

Ο θάνατος στην παιδική και βρεφική ηλικία ήταν κάτι πολύ συνηθισμένο και δεν υπήρχαν πολλές οικογένειες που να μην είχαν θρηνήσει ένα ή περισσότερα μέλη τους στην βρεφική ή παιδική ηλικία. Πολλά βρέφη πέθαιναν, λίγο αφότου, έρχονταν στον κόσμο Η επιβίωση από μια γέννα ήταν το πρώτο εμπόδιο. Αν το παιδί κατάφερνε να ζήσει τους πρώτους μήνες είχε πολλές πιθανότητες να επιβιώσει και πέραν της βρεφικής ηλικίας.²¹¹

Οι παράγοντες που ευνοούσαν τα υψηλά ποσοστά της βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας, ήταν οι κακές συνθήκες υγιεινής, η κακή διατροφή καθώς και οι δυσκολίες στην ορθή εφαρμογή της συνιστώμενης ιατρικής θεραπείας και στην καθυστερημένη προσέλευση στον γιατρό. Τα παραπάνω αφορούσαν κυρίως τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.²¹²

«...η μήτηρ μετά τας τρικυμιώδεις συγκινήσεις του έρωτος, μετά τας γαλήνιους απολαύσεις του γάμου, μετά τας δεινοπαθείας της κνοφορίας, μετά τας ωδίνας του τοκετού, το βρέφος μετά την πρώτη αίσθησιν του πόνου και την πρώτην φωνήν του κλαυθμηρισμού, ανηράγησαν εις επουράνιους καλιάς..., Ο Βαρδιανός στα Σπόρκα:594»

«...ένα καλοκαίρι που έτυχε να ήναι ολιγότερο ή χειρότερο το νερό, μας επλάκωσε κοιλιακός τύφος και άρχισαν να πεθαίνουν σαν τες μίγες τα παιδιά. Τέσσαρα δικά μου έθαισα, το ένα μετά το άλλο σ' εκείνην την γωνία...-Εκεί, του είπα, εμέτρησα τέσσαρα σταυρουδάκια κολλητά...Αξαπλώνοντας το πέμπτο μου παιδί κοντά εις τα αδέρφια του εσυλλογόμεν...να σκάψω τον λάκκο κανενός υπουργού ή βουλευτή., Εμ.Ροΐδης. Το Παράπονο του Νεκροθάπτου :68-69»

Οι συνθήκες υγιεινής στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ήταν σε όλη την Ελλάδα απαράδεκτες και αυτό έχει να κάνει πολύ με τις επιδημίες λοιμωδών νοσημάτων που κατέληγαν σε μεγάλο αριθμό θανάτων.²¹³ Οι λοιμώξεις του γαστρεντερικού ήταν το συχνότερο λοιμώδες νόσημα της παιδικής ηλικίας.²¹⁴

«Πες μου όμως αν είδες εκεί χειρότερα γουρονοχώρια από τους φτωχικούς μαχαλάδες των Αθηνών ή άλλη σαν την Βάθεια πουθενά; Το καλοκαίρι σκόνη με την κουτάλα, νερομαζώματα και λάσπη, ως το γόνατο, άμα στάξη ο ουρανός, και σε κάθε δρόμο μια φρακτή

²¹¹ Ο.Hafton,οπ.παρ.,σελ.230

²¹² Γ.Ρηγάτος,οπ.παρ.,σελ.71,131

²¹³ Ρηγάτος, οπ.παρ.,σελ.62-65

²¹⁴ Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η υγεία των παιδιών αναδεικνύεται σε πρωταρχικής σημασίας ζήτημα και αντικείμενο ιδιαίτερης μέριμνας του σχολείου, των φιλανθρωπικών θεσμών και της οικογένειας., Μ.Κορασίδου, Για την Προστασία της Υγείας των Παιδιών τον 19^ο αιώνα, *Πρακτικά συνεδρίου*, Οι χρόνοι της ιστορίας : Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και νεότητας-1997,Αθήνα-1998, ΙΑΕΝ, σελ.99-104,συγκ.σελ.99

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

ή άφρακτη μάνδρα, ο απόπατος όλης της γειτονιάς...Αντίκρυ μου έχω ένα χασάπη, που σφάζει στην μέση του δρόμου ζώα μικρά και μεγάλα... και τρέχουν πάντοτες δύο ποταμοί, ο ένας κόκκινος από το αίμα, και ο άλλος πράσινος από κοπριά και χολή., Εμ.Ροΐδης. Το Παράπονο του Νεκροθάπτου :68»

Κατά μία εκδοχή το πολύ μικρό παιδί, που δεν είχε ακόμα περάσει το στάδιο της υψηλής θνησιμότητας δεν μετρούσε, αφού εν ήταν ακόμα σε θέση να «περάσει στον κόσμο των ενηλίκων».²¹⁵

«Μετ'ολίγον έφτασαν εις το καλύβι, όπου μια λεχώνα μήτηρ ποιμενίς έκλαιε το αγοράκι της...Το μικρόν νήπιον είχε ζήσει πέντε ημέρας εις τον κόσμον, εν μέσω χιόνων και παγετών εκράτει (ενν. η γιαγιά του) το μικρόν πρόχειρον φέρετρον, εν είδει λίκνου., Α.Παπαδιαμάντης, Η Συντέκνισσα:589-590»

«Το παιδί μου πέθανε σήμερα το πρωί, ένα που το είχα.. Και λέγων εδάκρυσε...Αν θέλης κυρ-Αργυρέ...ύστερα-ύστερα, ημπορώ να θάψω και βερεσέ το παιδί μου. Α.Παπαδιαμάντης, Πολιτισμός εις το χωρίον: 254-5»

Στο πρώτο απόσπασμα η οικογένεια μεριμνά για την κηδεία του μόλις λίγων ημερών βρέφους. Οι γονείς, λυπούνται για το θάνατο του, παρότι είχε μια τόσο σύντομη ζωή.²¹⁶

Οι φροντίδες των γονέων για την ταφή των παιδιών τους, υπογραμμίζουν την αγάπη τους προς τα παιδιά τους, τον πόνο τους για το χαμό τους, και την μέριμνα για την εξασφάλιση της μετά θάνατον ζωής τους. Ο πατέρας του τελευταίου αποσπάσματος του Παπαδιαμάντη, αναγκάζεται να καταφύγει στον τοκογλύφο, προκειμένου να εξασφαλίσει στο αγοράκι του μια αξιοπρεπή κηδεία.

«Τώ όντι, ο μόνος υιός του παπά, ο δωδεκαετής Σπύρος, ον αυτός απεκάλει ειρωνικώς και θωπευτικώς Λαμπράκην, ένεκα της άκρας ισχνότητας και αδυναμίας, εξ ης έφεγγεν οιονεί το προσωπάκι του, είχε κινδυνεύση να αποθάνη πέρυσι τας ημέρας των Χριστουγέννων...η παπαδιά είχε τάξει αν εγλύτωνε το αγόρι της, να υπάγη του χρόνου να λειτουργήση τον Χριστόν.,Α.Παπαδιαμάντης, Στο Χριστό στο Κάστρο: 278»

Οι γονείς έκαναν προσκυνήματα σε ιερά λείψανα και τάματα και αφιερώσεις στους θαυματουργούς αγίους, για να θεραπευτούν τα παιδιά τους, ενώ φόραγαν στα παιδιά φυλακτά.²¹⁷

Οι δημόσιες αρχές και οι ιατρικές υπηρεσίες, αδυνατούσαν να προσφέρουν επαρκή ιατροφαρμακευτική κάλυψη, τόσο στα οικονομικά ασθενέστερα στρώματα

²¹⁵ P.Aries,οπ.παρ.,σελ.198

²¹⁶Βλ. S.Shahar, οπ.παρ.,σελ.47

²¹⁷ S.Shahar, οπ.παρ.,σελ.36

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

της πρωτεύουσας, όσο και στους κατοίκους της εξαιρετικά απομονωμένης, εκείνη την εποχή, ορεινής και νησιωτικής Ελλάδας. Οι γονείς, επικαλούνταν συχνά, τις θείες δυνάμεις, ως το ύστατο μέσο σωτηρίας του παιδιού τους.²¹⁸

« Μόνος ο παπά-Νικόλας...εμορμούριζε μέσα του, και τα όμματά του εφαιόντο δακρυσμένα. -Τι μουρμουρίζεις παπά;...-Λέγω την ακολουθίαν των Νηπίων μέσα μου...Εις αυτόν το άκακον αρμόζει η κηδεία των νηπίων...Και αντί του “Δεύτε τελευταίον”, “Ω τις μη θρηνήσει, τέκνον μου, ότι βρέφος άωρον εκ μητρικών αγκαλών νυν, ώσπερ στρουθίον τάχος επέτασας”... Αλλά τα ήκουε τάχα η αγνή ψυχή, αν ο άγγελός της, της επέτρεπε να περιίπταται εκεί γύρω., Τραγούδια του Θεού: 394»

«Και πάλιν το παπαδόπουλον...δεν εκρατήθη να ερωτήσει: -Γιατί παπά να πεθαίνουν τα μικρά παιδιά;, Α.Παπαδιαμάντη, Η Συντέκνισσα: 590»

Ο θάνατος του παιδιού, είναι «πρόωρος» και «παράλογος». Η εκλογίκευση του πόνου των γονέων των συγγενών, φίλων της οικογενείας, συντελείται μέσα από την νεκρώσιμη, χριστιανική τελετουργία.

Οι ιερείς στον Μεσαίωνα, έκαναν συστάσεις προς τους γονείς να μην θρηνούν υπερβολικά για τον θάνατο του παιδιού τους, γιατί ο Θεός δίνει την ζωή και ο Θεός την παίρνει, και απαλλάσσει τα παιδιά από τον πόνο αυτού του κόσμου.²¹⁹

«Θέρος έπεσε σε ανθρώπους και ζα. Μου θέρισε και εμε΄να τρία παιδιά. Αμ, ποιος λογιάζει τα παιδιά, όλοι τα ζα μας κλαίγαμε που ήταν η μονάχη κυβερνιά μας! Σαν έχεις ζα, παιδιά έχεις, αμ σαν χάσης τα ζα έχασες και τα παιδιά σου. Τι θα τους δώκης να φάνε;, Α.Καρκαβίτσας Τα Τυφλοπόντικα: 78»

Ο πατέρας, αγρότης στο Θεσσαλικό Κάμπο, ομολογεί ότι η απώλεια των ζώων που εξέτρεφε η οικογένεια, ήταν τραγικότερη από αυτή των τριών, παιδιών του. Η εκτροφή ζώων εξασφάλιζε την επιβίωση της οικογένειας στο μέλλον.

«Τι να σε πω παιδί μου...ο Πατριάρχης είναι σοφός και άγιος άνθρωπος...Μα τι να σε πω! Είναι καλόγερος. Δεν έκανε παιδιά, για να μπορή να γνωρίση, τι πράγμα είναι το να σκοτώση κανείς το ίδιο του το παιδί! ,Γ.Βιζυηνός. Το Αμάρτημα της Μητρός Μου:67.»

Η Πατριαρχική άφεση δεν αρκεί για την «ελάφρυνση» της μητρικής ψυχής από το βάρος της πράξης της. Όλα στο «Αμάρτημα της Μητρός μου», υπηρετούν, τον

²¹⁸ Η επιδημία χολέρας του 1854, έκανε ορατή την αδυναμία της δημόσιας παρέμβασης στην αντιμετώπιση του ζητήματος των φτωχών και σήμανε την αρχή της ανάπτυξης της φιλανθρωπικής δραστηριότητας.,Μ.Κορασίδου,οπ.παρ.σελ.13

²¹⁹ S.Shahar,οπ.παρ.,σελ.151

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

μέσα κόσμο, την αγωνία και το βάθος ψυχής, τη συγκρατημένη έκφραση του πόνου της μητέρας.²²⁰

Τα παιδιά δεν θανατώνονταν εύκολα, αφού κατά την χριστιανική πίστη ο φόνος, ήταν αμαρτία. Από τις διαθέσιμες μεσαιωνικές πηγές, η βρεφοκτονία απλώς μαρτυράται, ως γεγονός, και δεν διερευνούνται τα αίτια ή κίνητρα, που οδηγούν σε αυτή την πράξη ή ο,τιδήποτε αυτή συνεπάγονταν για τον γονέα, όπως η παραγωγή τύψεων συναισθημάτων ενοχής.²²¹

«Όταν ήτο παιδίσκη, υπηρέτει τους γονείς της. Όταν υπανδρεύθη, έγινε σκλάβα του συζύγου της...όταν απέκτησε τέκνα, έγινε δούλα των τέκνων της, όταν τα τέκνα της απέκτησαν τέκνα, έγινεν πάλιν δουλεύτρα των εγγονών της ...Αλλά σας ερωτώ, έπρεπε πάντα να γεννώνται τόσα κοράσια ; Και αν γενώνται αξίζει τον κόπον να ανατρέφονται;...Καλύτερα να μην σώνουν να πάνε παραπάνω...Έκλινεν επί του λίκνου. Έχωσε τους δύο μακρούς, σκληρούς δάκτυλους μέσα εις το στόμα του μικρού δια να το σκάση...είχε πιάσει το μικρότερον κοράσιον, το ποίον της εφαινετο μάλλον πνιγμένον ήδη και το έσυρε βραδέως προς τα έξω, με την κεφαλή πάντοτε επίστομα εις το νερόν...έκυψε και έπιασε και την άλλη κορασίδα...κι ενώ τράβα προς τα άνω το σώμα, η κεφαλή έμενε...όσο το δυνατόν μακρότεραν ώραν εντός του νερού(:70), Α.Παπαδαμάντης, Η Φόνισσα: 8,22,47»

«Κορίτσι πάλε.. Δεν μπορούμε να ζήσουμε μόνοι μας ήρθε και μουσαφίρης...Ο Νικήτας ζύγωσε στο κρεβάτι, το μικρό κοιμότανε, έσκυψε απάνω του. Μόλις ακούγονταν η πνοΐτσα του. Σηκώθηκε λίγο, έκανε να φύγει, πάλε στάθηκε. Επειτα πήρε το μικρό στα χέρια του, κείνο ξακολούθησε να κοιμάται, του έβγαλε τα ρουχαλάκια του, το άφησε τσίτσιδο και άνοιξε σιγαλά την πότρα. Κρύος αέρας τον εχτύπησε στο μούτρο. Η γης στρωμένη με χιόνι. Ακούμπησε χάμω το μικρό...το λευκό κορμάκι κοιμότανε πάνω στα χιόνι, το πήρε στα χέρια του. Ήταν πια κοκαλιασμένο...Έτσι είναι καλύτερα για σένα (ενν.το βρέφος)., Κ.Παρορίτης Παγωνιά: 38»

Στο χωρίο του Παρορίτη, ο εργάτης Νικήτας μην μπορώντας να αντέξει το οικονομικό βάρος της πρόσθεσης ενός ακόμα στόματος στην οικογένεια, αποφασίζει να εκθέσει το μόλις λίγων ωρών βρέφος στο δριμύ ψύχος. Οι οικονομικοί λόγοι, μπορεί να δικαιολογούν την βρεφοκτονία σαν πράξη απελπισίας του πατέρα, αλλά τελικά το φύλο του νεογέννητου, φαίνεται να καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την τύχη του βρέφους.

²²⁰ Σαχίνης Αποστ., Παλαιότεροι Πεζογράφοι, Αθήνα 1987, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, (Α' εκ.1973),σελ.166

²²¹ S.Shahar, οπ.παρ.,σελ.126-127,139

Η Φραγκογιαννού διαπράττει μια σειρά φόνων με θύματα νεογέννητα και μικρά κοριτσάκια.. Πιστεύει ότι τα κορίτσια δεν πρέπει να γεννιούνται γιατί είναι βάρος για τις οικογένειες τους.²²²

Τα προσωπικά της βιώματα, ως γυναίκας, κόρης, συζύγου, μητέρας, αιτιολογούν, μέχρι ενός βαθμού, την εγκληματική της πορεία. Η «Φόνισσα» χαρακτηρίστηκε από το συγγραφέα του ως «κοινωνικόν μυθιστόρημα», μπορεί να διαβαστεί και ως απαγγελία κατηγορίας για τα κοινωνικά και οικονομικά βάρη, τα οποία επωμίζονταν οι γυναίκες στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία, ως μια Ντοστογιεφσκή διερεύνηση της ψυχολογίας του δολοφόνου.²²³

*«Αυτή ήτον η Ακριβούλα
η εγγόνα της γρια Λούκαινας.
Φύκια να 'ναι τα στεφάνια της
Κοχύλια τα προικιά της...
Κι η γριά ακόμα μοιρολογά
τα γεννοβόλια της τα παλιά.
Σαν να 'χαν ποτέ τελειωμό
Τα πάθια κι οι καημοί του κόσμου.»
(Το Μοιρολόϊ της Φώκιας- Α. Παπαδιαμάντης)*

²²² «Λοιπόν όλοι αυτοί οι γονείς, όλα αυτά τα ανδρόγυνα, όλαι οι χήραι, ανάγκη πάσα και χρέος απαραίτητον να υπανδρεύσουν όλας αυτάς της κόρας...Και να δώσουν εις όλας προίκα.Πάσα φτωγή οικογένεια, πάσα μήτηρ χήρα, με δύο στρέμματα αγρούς, μ' έναν πενιχρόν οικίσκον, ταλαιπωρουμένη, ξενοδουλεύουσα...ώφειλεν εξ άπαντος « ν' αποκαταστήση» όλα τα θήλεα ταύατα και να δώση πέντε, εξ ή επτά προίκας. Ω Θεέ μου! Και οποίας προίκας, κατά νησιωτικά έθιμα! “Σπίτι στα Κοτρώνια, αμπέλι στην Αμμουδιά”...Αλλά κατά τους τελευταίους χρόνους, περί τα μέσα του αιώνος, είχε κολλήσει και άλλη ψώρα. Το μέτρημα...Ωφειλεν έκαστος να δώση και μετρητήν προίκα...Αλλώς ας είχε τας κόρες του να τας καμαρώνη., Α.Παπαδιαμάντη, Η Φόνισσα:29»

Η αντίσταση στην εμπορευματοποίηση των γαμήλιων αγαθών ήρθε φυσιολογικά από την Εκκλησία και τους κρατικούς αξιωματούχους, αλλά παραδόξως ήρθε και από τους νοικοκυραίους που είχαν συνελέσει στην παραπάνω κατάσταση. Ο γάμος ήταν το μέσο για την εξασφάλιση της συνέχειας του γένους, στην νέα σύγχρονη Ελλάδα έγινε λιγότερο διακριτός από άλλες εμπορικές συναλλαγές,

P.Cassia, C.Bada ,οπ.παρ.,σελ.250

²²³ R.Beaon, οπ.παρ.,σελ.113

Επίλογος

Το σώμα της ελληνικής ηθογραφίας, κρύβει ένα πλούτο πληροφοριών για την παιδική ηλικία της περιόδου που εξετάζεται. Οι έλληνες ηθογράφοι, με προεξέχοντες τους Παπαδιαμάντη, Βιζυηνό και Καρκαβίτσα, «ενσωματώνουν» στην αφήγησή τους, πρακτικές και αντιλήψεις, για το παιδί, την αναπαραγωγική διαδικασία και την οικογένεια.

Στα ηθογραφικά κείμενα, η δράση του παιδιού, εγγράφεται, στο συμφραζόμενο, είτε της οικογένειας «φυσικής» ή «θετής», του «δρόμου της πόλης», του φιλανθρωπικού ιδρύματος, του εργαστηρίου ή γενικότερα του χώρου εργασίας, της γειτονιάς, και της ελληνικής υπαίθρου.

Στο παιδί αποδίδονται, όλες εκείνες οι ιδιότητες/ ποιότητες, που καθιστούν την παιδική ηλικία διακριτή περίοδο της ζωής του κάθε ανθρώπου, όπως η αθωότητα, η ανεμελιά, η εγγενής «φυσική/ σωματική» αδυναμία και η διανοητική ανωριμότητα. Το παιδί δεν έχει προσωπική βούληση και δεν δύναται να λάβει αποφάσεις που αφορούν το ίδιο ή τους άλλους.

Ο Παπαδιαμάντης αντιπαραθέτει την παιδική με την ενήλικη ζωή. Η ωριμότητα «αλλοτριώνει» τον άνθρωπο, «εξωτερικά», στο σώμα και «εσωτερικά», στο πνεύμα, καθιστώντας τον, άσχημο και ανήθικο.

«Ω! εάν κανέν παιδίον οκτώ ετών ωδηγείτο εκεί υπό του πατρός του, διά να κόψη ο Μήτρος τα μαλλιά...του έδειχνεν ο Μήτρος...την ανάποδιν όψιν (ενν.του καθρέφτη).Ήτο ο καθρέφτης του μέλλοντος εκείνος. Εκεί έβλεπαν όλα τα ανήλικα αυτά την μέλλουσαν ασχήμιαν των, όποιον μούτρο θα έκαμναν αν έσωναν να γίνουν άνδρες. Εκεί θα ήυχετο κανείς...να ήτο αρκετά θεοφιλής δια να αποθάνη νέος...δια να μη σώση να αναπτύξη, τόσην ασχήμιαν, σωματικήν και ηθικήν όσην σήμερα, Α.Παπαδιαμάντης, Ο Πανδρολόγος: 379»

Ο Παπαδιαμάντης, έχοντας κατακτήσει την ωριμότητα, ονειρεύεται την αιώνια επιστροφή στον παιδικό παράδεισο, βαδίζει κόντρα στο χρόνο και την μεταβολή και αντιδρά σε ό,τι μπορεί να αλλοιώσει την αρχέγονη τάξη πραγμάτων.²²⁴

Η παιδική ηλικία, ως κοινή ανθρώπινη εμπειρία, συμπυκνώνει μέχρι ενός βαθμού τις χαμένες προσδοκίες και τα απραγματοποίητα όνειρα της νεότητας.²²⁵ Όμως η παιδική ηλικία είναι και μια «ζωντανή» δημιουργική περίοδος, με τις ευχάριστες και δυσάρεστες στιγμές της.

²²⁴ Μουλλάς, οπ.παρ.,να'

²²⁵ Τώρα μετά τόσων παλαιών ενιαυτών μακράν ξενιτειάν, εις το Φθινόπωρον αυτό της ζωής μου έρχομαι εδώ την πρωΐαν. Τι έγιναν τα ρεύματα, τα ρυάκια, τα νάματα τα δροσερά, όσα κατήρχοντο

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

Τα παιδιά επενεργούν στο περιβάλλον τους, καθορίζοντας μέχρι ενός βαθμού τις οικογενειακές στρατηγικές και αναπτύσσοντας σχέσεις με τους συνομηλίκους, τα μέλη της οικογένειας και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος.

Η «ενήλικη» ματιά των ηθογράφων πάνω στην παιδική ηλικία, δεν καθιστά την ηθογραφία «ακατάλληλη» ή «δύσχρηστη» ιστορική πηγή για τον ερευνητή της παιδικής ηλικίας. Αναπαράγει την ιδεολογία της εποχής και ως τέτοια προσεγγίζεται ιστορικά.

Η παιδική ηλικία, οι σχέσεις ανάμεσα στα παιδιά και τους γονείς και οι αντιλήψεις για την θέση του παιδιού στην οικογένεια, διαμορφώνονται και μετασχηματίζονται συνεχώς στο χρόνο, ανατροφοδοτούμενες από το εκάστοτε πολιτισμικό συμφραζόμενο.²²⁶

από τους λόφους και διέσχισαν την άμμο; Τι έγιναν αι πηγαί και τα νάματα της νεότητος τα οποία ανέβλυζαν πότε και εδρόσιζαν την ψυχή μου;». «Φλώρα ή Λάβρα», (σελ. 557) :

²²⁶ Η έννοια του πολιτισμού, κατά τον αμερικανό ανθρωπολόγο, C. Geertz, δηλώνει ένα ιστορικά μεταβιβαζόμενο πρότυπο σημασιών το οποίο ενσαρκώνεται σε σύμβολα, ένα σύστημα κληροδοτημένων αντιλήψεων εκπεφρασμένων σε συμβολική μορφή μέσω του οποίου οι άνθρωποι επικοινωνούν, διαιωνίζουν και αναπτύσσουν τη γνώση και τις στάσεις για τη ζωή. Cl. Geertz, Η Ερμηνεία των Πολιτισμών, μεταφρ. Θ. Παραδέλλης, Αθήνα-2003, Αλεξάνδρεια, (The Interpretation of Cultures, New York-1973, Basic Books.),σελ. 97

ΚΕΙΜΕΝΑ

- Γεώργιος Βιζυηνός

1. Πεζά Άπαντα (Βίπερ τ. 85, 86), Πάπυρος
2. Το Αμάρτημα της Μητρός μου, Η Νεοελληνική Λογοτεχνία (Α' έκδ.1883)
Εικονογραφημένη, Αθήνα-1993, Κέδρος
3. Δηγήματα Β', Αθήνα-1998, Νεφέλη

- Δημήτριος Βικέλας

4. Λουκής Λάρας, Αθήνα-1987(Εκδ.τσέπης), Γρηγόρη, (Α' έκδ.1879)

- Αργύριος Εφταλιώτης

5. Νησιώτικες Ιστορίες, Αθήνα-1977, Βιβλιοπωλείο της Εστίας.

- Κων/νος Θεοτόκης

6. Η Τιμή και το Χρήμα , Αθήνα-1993, Νεφέλη (Α' έκδ.1914)
7. Κατάδικος, Αθήνα-1990, Νεφέλη, (Α' έκδ.1919)
8. Η Ζωή και ο Θάνατος του Καραβέλα, Αθήνα-1977, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, (Α' έκδ. 1920)

- Ανδρέας Καρκαβίτσας

9. Η Λυγερή, Αθήνα-1995, Νέα Σύννορα-Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη (Α' έκδ. 1890)
10. Παλιές Αγάπες, Αθήνα-1977, Βιβλιοπωλείο της Εστίας (Α' έκδ.1900)
11. Τα Λόγια της Πλώρης, Αθήνα-1995, Μίνωας(Α' έκδ. 1893, 1899)
12. Ο Ζητιάνος , Αθήνα-1995, γράμματα (Α' έκδ.1896)

- Ιωάννης Κονδυλάκης

13. Πατούχας , Αθήνα-1998, Νεφέλη ,(Α' έκδ.1892)
14. Οι Άθλιοι των Αθηνών Αθήνα-1999, τ. Α' και Β', Νεφέλη (Α' έκδ.1895)
15. Όταν Ήμουν Δάσκαλος και άλλα Δηγήματα, Τα Μικρά Κλασσικά 19, Αθήνα-1996, Πατάκης

- Εμμανουήλ Λυκούδης

16. Δηγήματα, Αθήνα-1990, Νεφέλη

- Μιχαήλ Μητσάκης

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία

17. Πεζογραφήματα, Αθήνα-1988, Νεφέλη

- **Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης**

18. Άπαντα , Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος επιμ., Αθήνα-1997 (1981-88), Δόμος,
τ. 2(1982), 3(1983), και 4(1984)

19. Γούτου-Γουπάτου και άλλα Νησιώτικα Διηγήματα, με πρόλογο. Π.
Νιρβάνα και επίμετρο Γ. Κορδάτου, Αθήνα-1997, Νησίδες

20. Η Φόνισσα, Αθήνα-1992, γράμματα (Α΄ έκδ.1903)

21. Η Νοσταλγός και άλλα Διηγήματα, Αθήνα-1989, Νεφέλη

- **Κώστας Παρορίτης**

22. Διηγήματα, Σ. Φώκος, εισαγωγή-επιμ., Αθήνα-1982, οδυσσεάς.

- **Εμμανουήλ Ροΐδης**

23. Συριανά Διηγήματα (Βίπερ), Αθήνα-Πάπυρος

- **Χρήστος Χρηστοβασίλης**

24. Διηγήματα του Μικρού Σκολειού, Χ. Α. Τσολάκης εισαγωγή, Θεσ/νίκη -
1996, Ζήτρος (Α΄ έκδ. 1919)

- **Κων/νος Χρηστομάνος**

25. Η Κερένια Κούκλα, Αθήνα-1988, Νεφέλη (Α΄ έκδ.1911)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αλεξάκης Ε., Τα παιδιά της Σιωπής, Οικογένεια, Συγγένεια και Γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ Αττικής-Λαυρεωτικής, Αθήνα-1996, Παρουσία.
2. Αμπατζόγλου Γρηγόρης (επιμ.), Αλλάζοντας Χέρια, Διεπιστημονική Προσέγγιση της Διακίνησης και Τοποθέτησης Παιδιών, Θεσ/νικη-2002, University Studio Press.
3. Aries Philippe, Αιώνες Παιδικής Ηλικίας, (μτφρ. Γ.Αναστασοπούλου), Αθήνα-1990, Γλάρος.
4. Αυδίκος Ευάγγελος, Το παιδιά στην παραδοσιακή & τη σύγχρονη κοινωνία, Αθήνα-1996, Ελληνικά Γράμματα.
5. Beaton Roderick, Εισαγωγή στην Νεότερη ελληνική λογοτεχνία Αθήνα-1996, Νεφέλη-(Θεωρία-κριτική), σελ.98-119 και 137-152.
6. Γαγανάκης Κώστας, Ιδιωτική και συλλογική ζωή στις κοινότητες της προεπαναστατικής Δύσης, Παν/μιακές Παραδόσεις, έτους 2001-2002.
7. Γαγανάκης Κώστας, Ο πόλεμος των λέξεων: Θρησκευτική διαμάχη και προπαγάνδα στη Γαλλία τον καιρό της Νύχτας του Αγ. Βαρθολομαίου, Αθήνα - 2003, Νεφέλη.
8. Γκουγκούλη Κλειώ & Κούρια Αφροδίτη, Παιδί και Παιχνίδι στην νεοελληνική κοινωνία (19^{ος} και 20^{ος}). Αθήνα-, Καστανιώτης.
9. Γκότση Γ., Εισαγωγή, στο Οι Άθλιοι των Αθηνών, Αθήνα-1998 ,Νεφέλη. , τ. Α΄
10. Geertz Clifford, Η Ερμηνεία των Πολιτισμών, (μεταφρ.Θ.Παραδέλλης), Αθήνα-2003, Αλεξάνδρεια.
11. DeMausse Lloyd., Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας, (μτφ.Δ.Κωστελένου), 1999- Αθήνα, Θυμάρι (1974).
12. Δημαράς Κώστας, Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας, Αθήνα-ε΄ έκδοση 1972 (Α΄:1949).
13. Ζιώγου- Καραστεργίου Σιδ., Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα :1830-1893, Αθήνα-1986, ΙΑΕΝ.
14. Hafton Olowen, Η Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800), (μεταφ.), Αθήνα-2003, Νεφέλη (Α΄1995).
15. Θεοδώρου Βάσω, Ορφανά & άστεγοι: ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875, περ. ΜΝΗΜΩΝ τ.14, 1992,σελ. 71-90.
16. Θεοδώρου Βάσω, Πειθαρχία & Εργασία : Ορφανοτροφείο, στο β΄ μισό του 19^{ου} αιώνα, περ.ΜΝΗΜΩΝ,τ.21, 1991, σελ. 55-84.
17. Ιστορία του Ελληνικού έθνους τόμος ΙΓ΄, Αθήνα 1977, Εκδοτική Αθηνών.
18. Ιστορία του Ελληνικού έθνους τόμο ΙΔ, Αθήνα, 1977, Εκδοτική Αθηνών.

19. Iggers J., Νέες Κατευθύνσεις στην Ευρωπαϊκή ιστοριογραφία, (μεταφρ, Β. Οικονομίδης), Αθήνα-1995, Γνώση.
20. Καλπουρτζή Εύα, Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών: Το παράδειγμα της Νάξου τον 17^ο αιώνα, Αθήνα-2001, Ελληνικά Γράμματα.
21. Κοκκινάκης Γ., Φιλανθρωπία το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα, περ. ΜΝΗΜΩΝ τ.21, 1999, σελ.85-108
22. Kamen H., Πρώιμη Νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία, (μεταφρ. Ελ. Καλογιάννη), Αθήνα- 2002, Μεταίχμιο.
23. Κορασίδου Μαρία, Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους, Αθήνα- 2000 Τυπωθήτω.
24. Κούρια Αφροδίτη, Το παιδί στην Νεοελληνική τέχνη : 1833-1922, Εικόνες-αντιλήψεις, Αθήνα-1985, Δωδώνη.
25. Μ.Κουρουκλή, Οι ανθρωπολογικές έρευνες στην Ελλάδα, Σύγχρονα Θέματα 2, 1978,σελ. 83-90.
26. Κωσταντινόπουλος Χρ., Η μαθητεία στις Κομπανίες των χριστών της Πελονήσου. Αθήνα-1987, ΙΑΕΝ.
27. Ladurie L.Rua, Ένα φαινόμενο βιο-κοινωνικό και πολιτισμικό: Ο θηλασμός επί πληρωμή στην Γαλλία τον 18^{ου} αιώνα (μτφρ. Μ. Σπηλιωτόπουλου) στο Α.Ματθαίου(επιμ.), Ιστορία της διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας, Αθήνα-1998, σελ.63-74.
28. Laslett P., Οικογένεια και Νοικοκυριό. Ιστορικές προσεγγίσεις, (μτφρ. Ρ. Καυταντζόγλου). Στο Ρ. Καυταντζόγλου (επιμ), Οικογένειες του Παρελθόντος. Μορφές Οικιακής Οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια,Αθήνα- 1996.σελ.35-70.
29. LeGoff, J., Ο Πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης, Βάνιας, Θεσ/νίκη,1993.
30. Λούκος Χρήστος, Πεθαίνοντας στην Σύρο του 19^{ου} αιώνα,Ηράκλειο-2000.
31. Μακρυνιώτη Δήμητρα., Η παιδική ηλικία στα Αναγνωστικά βιβλία : 1834-1912,Αθήνα - 1986,Δωδώνη.
32. Μακρυνιώτη Δήμητρα. (επιμ.κειμένων), Παιδική ηλικία, Αθήνα-2001, νήσος.
33. Μπακαλάκη Α.&Ελεγιμίτου Ελ, Η εκπαίδευση εις τα του οίκου & τα γυναικεία καθήκοντα : Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, Αθήνα-1987, ΙΑΕΝ.
34. Μαστροδημήτρης Π.Δ. Νεοελληνική Σύνοψη, Αθήνα-1999,Νεφέλη.Κεφ. 15,16
35. Μουλλάς Παν, Παπαδιαμάντης Αυτοβιογραφούμενος, επιμ., Εισαγωγή, Αθήνα 1974, Ερμής.
36. Μπενβενίστε Ρίκα, Αφήγηση και Ιστορία: Μια εισαγωγή στη συζήτηση περί αφηγηματικότητας στην ιστορία., Αφηγηματικότητα, Ιστορία και Ανθρωπολογία,

- Πρακτικά Διημερίδας 1-2 Απριλίου 1994, Ρ.Μπενβενίστε-Θ.Παραδέλλης (επιμ.), Παν/μιο Αιγαίου Τμήμα Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, σελ. 1-24
37. Παπαγεωργίου Γεώργιος, Η Μαθητεία στα επαγγέλματα : 16^{ος} -20^{ος} αιώνας, Αθήνα-1986, ΙΑΕΝ.
38. Παπαθανασίου Μαρία Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο : Παιδιά & Παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, Αθήνα-2003, ΙΑΕΝ Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, Εισαγωγή από ελλ. Έκδ., Hertzfeld, Η Ανθρωπολογία Μέσα από τον Καθρέφτη. Κριτική Εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης, (μτφ. Ρ.Καστρινάκη), Αλεξάνδρεια 1998 (Α'1987), σελ. xi-xxviii.
39. Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, Παραδέλλης Θεόδωρος (επιμ.), Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας, 1993.
40. Παραδέλλης Θεόδωρος, Από την Βιολογική Γέννηση στην Κοινωνική : Πολιτισμικές και Τελετουργικές Διαστάσεις της Γέννησης στον Ελλαδικό χώρο του 19^{ου} αιώνα, Αθήνα-1995.
41. Perrot Michel, Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη, 19^{ος} -20^{ος} αιώνας, (μτφρ. Δ.Σαμίου), Ερμούπολη Σύρου 1988, Επιστημονικό Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων.
42. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη: Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, Εταιρεία Μελέτης Νεότερου Ελληνισμού: Αθήνα 26-28/09/1984 και Ερμούπολη 29-30/09/1984, Αθήνα 1985 Α' και Β' τόμος.
43. Πρακτικά συνεδρίου, Οι χρόνοι της ιστορίας : Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και νεότητας-1984, Αθήνα-1986, τ. Α' και Β', ΙΑΕΝ.
44. Πρακτικά συνεδρίου, Οι χρόνοι της ιστορίας : Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και νεότητας-1997, Αθήνα-1998, ΙΑΕΝ.
45. Πάτσιου Βίκυ Η Διάπλασις των Παίδων (1879-1922) : Το πρότυπο και η συγκρότηση του. Αθήνα-1987, ΙΑΕΝ.
46. Πάτσιου Βίκυ, Τα πρόσωπα του παιδιού στην πεζογραφία : 1880-1930, Αθήνα-1991, Δωδώνη.
47. Πολίτης Αλέξης, Η ρομαντική Αθήνα, Ε. Μ. Ν. Ε-1998.
48. Ρηγάτος Γεράσιμος, Αρρώστιες και θάνατος παιδιών στην Νεοελληνική λογοτεχνία : 1821-1922, -, Δωδώνη.
49. Ρηγίνος Μιχ., Μορφές Παιδικής Εργασίας στην Βιομηχανία και Βιοτεχνία : 1870-1940, Αθήνα-1995, ΙΑΕΝ.
50. Σαχίνης Αποστ., Παλαιότεροι Πεζογράφοι, Αθήνα 1987, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, (Α' εκ. 1973).
51. Σολομών Ι., Εξουσία και Τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο: Τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών: 1820-1900, Αθήνα 1992, Αλεξάνδρεια.

52. Φαρίνου- Μαλαματάρη Γ., Αφηγηματικές Τεχνικές στον Παπαδιαμάντη : 1887-1910, Αθήνα 1987, Κέδρος.
53. Vernier B, Η Κοινωνική Γέννηση των Συναισθημάτων: Πρωτότοκοι και υστερότοκοι στην Κάρπαθο, μτφρ. Ε.Τσελέντη, Αθήνα 2001,(1991), Αλεξάνδρεια.
54. Vitti Mario, Ιδεολογική Λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας, Δ' εκδ. Κέδρος, Αθήνα -1991,(Α'εκδ.1974, εκδόσεις KEIMENA).
55. Anderson Michael, Approaches to the history of the Western family :1500-1914, The Economic History Society, 1980-Printed in Hong Kong
56. Cassia Paul & Bada Constantina, The Making of the modern Greek family : Marriage & exchange in 19th century Athens, Cambridge-2002 :Cambridge Studies in Social & Cultural Anthropology, CUP.
57. Cunningham Hugh, Children and Childhood in Western Society since 1500, London-1995, Longman.
58. Darnton Robert The Great Cat Massacre and Other episodes in French Cultural History, Basic Books, 1984
59. Davin Anna, Growing Up Poor: Home, Street in London, 1870-1914, London-1996, Rivers Oram Press.
60. Flandrin J.L., Families in Former Times: Kinship, Household & Sexuality, Cambridge-1980, CUP.
61. Erikson Eric, Η παιδική ηλικία και η Κοινωνία, (μεταφρ.Ελ.Κουτρομπάκη), Αθήνα- 1990, Καστανιώτης, (Childhood and society-1975).
62. Golden Mark, Children and Childhood in Classical Athens, Baltimore-1990, The Johns Hopkins University Press.
63. Goodenough E., Heberle M., Sokoloff N. (eds), Infant Tongues: The Voice of Children in Literature, Detroit-1994, Wayne State University Press
64. Gottlieb Beatrice, Family in the Western world from the Black Death to the industrial Age, Oxford-1993, OUP
65. Hareven Tamara, Families, History and Social Change, Life-course and Cross-cultural Perspectives, Colorado-2000, Westview Press Publications
66. Heywood Colin, A History of Childhood: Children & Childhood in the West From Medieval to Modern Times, Cambridge-2001, Polity Press
67. James, Prout, A New Paradigm for the Sociology of Childhood: Provenance, Promise and Problems στο Constructing and reconstructing Childhood, James, Prout(eds), Contemporary Issues in the Sociological study of Childhood, London-Washington, 1999, σελ.7-33

68. Kertzer David, *Sacrificed for Honour: Infant Abandonment & the Politics of Reproductive Control*. Boston-1993, Beacon Press.
69. Lloyd R, *The Land of Lost Content, Children and Childhood in 19th Century French Literature*, Oxford-1992, Clarendon Press
70. Mayal Berry, *Children's Childhoods Observed and experienced*, The Falmer Press, London -1994
71. Mayall Berry, *Towards a Sociology for ChildhoodQ Thinking from the children;s lives*, Buckingham-2002, Open University Press
72. Naumovic & Jordanovic (eds.), *Childhood in South Eastern Europe, Historical Perspective in grow up in the 19th & 20th century*, Belgrade-Graz-2001
73. Perry Mary, *Gender & Disorder in Early Modern Seville*, N. Jersey-1990, Princeton University Press.
74. Pollock L. H., *Forgotten Children :Parent-Child relations from 1500 to 1900*, Cambridge-1983.
75. Roberts Elena, *A Woman's Place. An oral history of working class-women 1890-1940*, Oxford-1984.
76. Shahar Shulasmith., *Childhood in the Middle Ages*, London-1992.
77. Stone Lawrence., *The Family, Sex & Marriage in England :1500-1880*, London-1977, Penguin Press.
78. Tilley L .& Scott J., *Women, Work & Family*, N. York-1987, Routledge.
79. Tilly L..A., *Linen was their life: family survival strategies and parent child relations in 19th century France*, *Interest & Emotion: Essays on the study of family & Kinship*, H. Medick & D. Warren-Sabean (eds)., 1984, CUP, σελ.300-316.
80. Wood D., *Church & Childhood*, Vol.31, *Studies in church history*, Papers read at the Summer of 1993, 1994-Blackwell Publishers

Τα παιδιά στην Ελληνική ηθογραφία